

UDK: 016:281.961 »1918/1941«(=00)
281.961 »1918/1941«
Pregledni članak
Primljeno: 24. 9. 1998.

Srpska pravoslavna crkva u djelima hrvatskih i inozemnih autora između dva svjetska rata

ZLATKO KUDELIC

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Autor prikazuje djela hrvatskih i inozemnih teologa i povjesničara o Srpskoj pravoslavnoj crkvi koja su se pojavila između dva svjetska rata. Napominje da su autori i njihova djela manje poznati široj hrvatskoj javnosti i da su tek od osamdesetih godina našeg stoljeća započela intenzivnija istraživanja hrvatske znanosti o političkom i kulturnom djelovanju Srpske pravoslavne crkve. U radu iznosi rezultate istraživanja hrvatskih i inozemnih povjesničara i teologa o Srpskoj pravoslavnoj crkvi između dva svjetska rata i zaključuje da rezultati koje su postigli mogu poslužiti kao osnova za daljnja istraživanja ove problematike.

U ovom ćemo se radu osvrnuti na djela hrvatskih i inozemnih istraživača posvećena kulturnom i političkom djelovanju Srpske pravoslavne crkve (u daljem tekstu: SPC-a), koja su bila objavljena između dva svjetska rata, a današnjoj su javnosti manje ili gotovo nepoznata. S obzirom na gotovo tristoljetnu prisutnost SPC-a u Hrvatskoj, radovi hrvatskih i inozemnih autora o toj problematici privući će pozornost hrvatske javnosti, koja je iscrpnije spoznaje o političkom i kulturnom djelovanju SPC-a na području Republike Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine dobivala isključivo iz radova srpskih teologa i povjesničara. U navedenom međuratnom razdoblju od 1918. do 1940. godine djela o SPC-u objavili su dr. Ivo Pilar¹, dr. Alois

¹ Pilar, Ivo, (pseudonim L. v. Südländ), publicist, političar i geopolitičar (Zagreb, 19. VI. 1874. – Zagreb, 3. IX. 1933.) Pravo i ekonomiju studirao u Beču i u Parizu, bio odvjetnik u Sarajevu, Tuzli i Zagrebu sve do nerazjašnjena samoubojstva. Osnivač Hrvatske narodne zajednice za Bosnu i Hercegovinu 1910. godine, a u prvom se svjetskom ratu zauzimao za održanje Austro-Ugarske Monarhije u sklopu koje bi se nalazile hrvatske zemlje i Bosna i Hercegovina. Nakon rata protivnik velikosrpskog režima, zauzimao se za federalističko preuređenje Jugoslavije. Bavio se postankom bogumilstva, pisao filozofska djela, a bio je jedan od pokretača hrvatske likovne moderne. Autor je prvog političkog zemljopisa hrvatskih zemalja iz 1918. godine, a u svom glavnom djelu »Die Südslavische Frage und der Weltkrieg«, objavljenom 1918. godine u Beču, zauzeo se za hrvatsko ujedinjenje i samostalnost i protivio se državnoj svezi sa Srbijom.

Hudal², dr. Janko Šimrak³, dr. Krunoslav Draganović⁴, dr. Fran Grivec⁵ i dr. Dragutin Nežić⁶. Svi navedeni autori osim Ive Pilara bili su dužnosnici Katoličke crkve, a njihova su djela bila poznata relativno uskom krugu stručnjaka, dok su djela Ive Pilara bila slabo poznata i u stručnim krugovima. Rezultati istraživanja tih autora koje ćemo iznijeti u ovom članku svakako su bili vrijedni doprinosi za bolje poznavanje političkog i kulturnog djelovanja SPC-a ne

² Hudal, Alois, profesor na Sveučilištu u Grazu, rođen u istom gradu 1885., preminuo 1966. godine. Predavao povijest i teologiju Staroga zavjeta, bavio se povijesnim istraživanjima, a bio je proglašen i naslovnim biskupom Ele. Osim djela »Die serbisch – orthodoxe Nationalkirche«, o kojem ćemo govoriti u ovom članku, 1934. godine je objavio djelo pod naslovom »Die Kulturarbeit in Italien«, zatim 1950. »Einleitung in das Alte Testament«, te 1952. godine »Die Vatikanbotschaft 1806. – 1918.«

³ Šimrak, Janko, grkokatolički biskup i političar (Šimraki, Žumberak, 29. V. 1883. – Križevci, 9. VIII. 1946.), teologiju studirao u Zagrebu i Innsbrucku, doktorirao u Innsbrucku 1908. godine. Od 1925. profesor istočnog bogoslovja na Bogoslovskom fakultetu u Zagrebu, a od 1924. godine biskup Križevačke grkokatoličke biskupije. Bio tajnik Hrvatske pučke stranke, narodni poslanik (1919. – 1923.) i ravnatelj dnevnika Hrvatska straža (1921. – 1941.) Proučavao povijest crkvene unije u hrvatskim zemljama. O životu i djelovanju Janka Šimraka vidi opširnije: Ivan Peklić, Prilozi za biografiju dr. Janka Šimraka, *Marulić*, Zagreb, XXIX/1996., br. 2, 335. – 346; br. 6, 1155. – 1163.; *Marulić*, Zagreb, XXX/1997., br. 2, 365. – 371.

⁴ Draganović, Krunoslav (Brčko, 30. X. 1903. – Sarajevo, 5. VIII. 1983.), povjesničar i političar. Završio sarajevsku bogosloviju, zaređen 1928. godine, a 1932. odlazi u Rim u Papinski orijentalni institut. Bavio se poviješću kršćanskog istoka i islama, 1936. godine postaje nadbiskupski tajnik, a 1939./40. ravnatelj nadbiskupske kancelarije u Sarajevu. Od 1940. godine profesor je crkvene povijesti na Bogoslovnom sveučilištu u Zagrebu. Od ljeta 1943. godine je u hrvatskom predstavništvu pri Svetoj Stolici. Nakon drugog svjetskog rata ostaje u Rimu i pomaže hrvatskim izbjeglicama pred političkim progonima komunističkih vlasti Jugoslavije. Početkom šezdesetih godina povlači se iz javnog života, a u Jugoslaviju se vraća 1967. godine i povučeno živi u Sarajevu baveći se crkvenom poviješću.

⁵ Grivec, Fran, povjesničar i teolog (Veliki Lipovec kod Žužemberka, 19. X. 1878. – Ljubljana, 26. VI. 1963.) Poslije teoloških studija (doktorirao u Innsbrucku 1905) bio od 1907. godine profesor na Bogosloviji, a od 1920. na Teološkom fakultetu u Ljubljani. Rano se počeo baviti slavenskim prosvjetiteljima Konstantinom i Metodom, pa je najprije teološkim pitanjima bitno dopunio povjesničare i slaviste, a zatim prešao na obrađivanje povijesnih pitanja njihova razdoblja, posebno u slovenskoj povijesti, i na detaljnu analizu izvora. Od 1940. godine ispituje tragove Konstantina i Metoda i njihove škole u crkvenoslavenskoj književnosti i slovenskoj pismenosti. Između dva svjetska rata objavio je nekoliko članaka u kojima je analizirao nove pravce teološke misli u SPC-u. Opširnije o tome vidi: Fran Grivec, Nova smer v serbske cerkvi, *Bogoslovni Vestnik*, Ljubljana, 1932., br. 12., 105. – 136.; isti, Nova smer srbskoga pravoslavlja, *Bogoslovni Vestnik*, Ljubljana, 1933., br. 13, 1.–31.; isti, Najnovejša srbska protikatolička polemika, *Bogoslovni Vestnik*, Ljubljana, 1933., br. 13., 150. – 156.

⁶ Nežić, Dragutin, (Donja Reka kraj Jastrebarskog, 28. I. 1908. – Pula, 30. I. 1995.) Školovao se u Karlovcu i Zagrebu, teologiju doktorirao u Rimu, za svećenika zaređen 1930., a za biskupa 1950. godine. Imenovan administratorom jugoslavenskog dijela tršćansko-koparske (1947.), te porečko-puljske biskupije. Pridonio da sva područja hrvatske Istre postanu jedna biskupija (1977). Autor niza članaka i studija, te jedan od autora *Leksikona ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*.

samo u Hrvatskoj, nego i na širem području jugoistočne Europe, neovisno o tome jesu li njihova istraživanja bila usmjerena samo na promatranje međusobnih odnosa dviju institucija, SPC-a i Katoličke crkve, ili su bila posvećena dubljim analizama mogućeg utjecaja pravoslavlja na stvaranje određenog mentaliteta ili uloge SPC-a kao institucije u procesu nacionalne integracije srpske nacije. Valja napomenuti da su djela spomenutih istraživača, osim djela Ive Pilara, nastala kao pokušaji da se s katoličke strane nađu rješenja za međusobno približavanje katoličkog zapada i pravoslavnog istoka, što su naglašavali katolički povjesničari i teolozi, koji su objavljivanjem djela o Pravoslavnim crkvama i kršćanima istočnog obreda nastojali stvoriti temelj za prevladavanje međusobnih neslaganja kršćanskog istoka i zapada. Iako se u razdoblju nakon drugog svjetskog rata pojavilo više djela koja su se bavila dotičnom problematikom, rezultati istraživanja hrvatskih i inozemnih autora između dva svjetska rata o spomenutoj problematici i danas će privući pozornost hrvatske javnosti jer još uvijek o razdoblju tristoljetnog djelovanja SPC-a Republici Hrvatskoj nije objavljena sinteza čiji bi autori bili hrvatski znanstvenici.⁷

Problematiku istraživanja političkog i kulturnog djelovanja SPC-a u djelima hrvatskih i inozemnih autora između dva svjetska rata počeo ćemo osvrtom na knjigu Ive Pilara »Južnoslavensko pitanje i svjetski rat«, koja je objavljena 1918. godine na njemačkom jeziku u Beču, a hrvatski su se prijevod ovog djela, nepoznatog široj javnosti, a i mnogim stručnjacima, pojavili 1943. i 1990. godine⁸. Polazeći od glavne misli vodilje da o južnoslavenskom

⁷ Opširnije o novijim rezultatima istraživanja o SPC-u vidi: Zlatko Kudelić, Srpska pravoslavna crkva kao tema novijih istraživanja hrvatskih i inozemnih autora, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1997., 29 (1), 157.–176. U navedenom članku nisu spomenuta dva djela njemačkih autora koja su se pojavila devedesetih godina: prvo je djelo, »Ekklesiale Struktur und Ekklesiologie in der Serbischen Orthodoxen Kirche im 19. und 20. Jahrhundert«, objavio Thomas Bremer 1992. godine u Wurzburgu, a drugo, »Ein neuer Aufbruch bei den Nonnen in der Serbisch Orthodoxen Kirche im 20. Jahrhundert«, Rudolf Prokschi 1996. godine u istome gradu. Što se pak tiče djela koja govore o ulozi Katoličke crkve u Hrvata i Srpske pravoslavne crkve u procesima nacionalne integracije hrvatske i srpske nacije, valja ukazati na djelo pod naslovom »Religion und Nation im Krieg auf dem Balkan«, objavljeno pod uredništvom već spomenutog Thomasa Bremera, a koje sadrži rasprave hrvatskih, njemačkih i srpskih povjesničara i teologa o odnosu Crkve i države u hrvatskoj i srpskoj povijesti. Prilog o odnosu Katoličke crkve i države s hrvatske je strane u toj knjizi objavio dr. Jure Krišto, a hrvatski je prijevod tog članka objavljen u knjizi istog autora »Katolička crkva u totalitarizmu 1945.–1990«, objavljenoj u Zagrebu 1997. godine. O odnosu Crkve i države u srpskom pravoslavlju u gore spomenutoj knjizi koju je uredio T. Bremer pisao je hrvatski teolog dr. Mile Bogović. Isti je autor 1993. godine na hrvatskom jeziku objavio rad o odnosu države i crkve u srpskom pravoslavlju u časopisu *Bosna Franciscana*, vidi: Mile Bogović, Država i crkva u srpskom pravoslavlju, *Bosna Franciscana*, Sarajevo, 1993., 1., br. 1, 67.–77.

⁸ Prvo i drugo izdanje ovog djela na njemačkom jeziku autor je objavio pod pseudonimom L. v. Südländ, a taj je pseudonim upotrijebljen i kod hrvatskih izdanja ove knjige, vidi: L. v. Südländ, *Die Südslavische Frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems*, Wien, 1918.; L. v. Südländ, *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja*, Varaždin, 1943., 1990. U ovome se članku stranice teksta citiraju prema izdanju knjige iz 1990. godine.

pitanju, to jest o odnosu vladajućih krugova Austro-Ugarske Monarhije prema južnim Slavenima kao ishodištu prvog svjetskog rata, osim radova srpskih znansvenika i knjige Škota R. W. Setona Watsona, ne postoje druge studije, naročito ne studije hrvatske provenijencije, Ivo Pilar pozornost je posvetio političkom i vjerskom razvoju Hrvata i Srba te mjestu Bosne i Hercegovine u političkim planovima hrvatskih i srpskih političara. Analizirajući politički razvoj i međusobne odnose Hrvata i Srba u Monarhiji do početka prvog svjetskog rata, autor je zaključio da je jezgra južnoslavenskog pitanja bila velikosrpska misao, odnosno težnja srpstva da svlada Hrvate i Bugare, postane prva sila na Balkanu te osvoji i posrbi čitav slavenski Balkan.⁹ Ovu je težnju za stvaranjem Velike Srbije Pilar označio pojmom »svesrpstva«, čije je korijene pronašao u bizantskoj državnoj i vjerskoj misli, koja je željela osvojiti cijeli Balkan, staro područje bizantskog utjecaja, i prema kojoj su pravo opstanka imali samo bizantski, (tj. pravoslavni) vjernici, i oni narodi koji su bili grkoistočne, odnosno pravoslavne vjere.¹⁰

Institucija koja je bila glavni nosilac svesrpstva, po autorovom je mišljenju, bio SPC, koji je omogućio stvaranje srpske države i njenu veličinu, dok su na razvoj srpstva utjecali zakoni razvoja bizantske crkve i države. Najzaslužnija osoba za stvaranje SPC-a, Sava Nemanjić, crkvu je ustrojio tako da je uvijek morala stajati u službi srpskog naroda i države, a srpstvo je, pokoravajući se zakonima razvoja bizantske crkve i države, namjeravalo ovladati Carigradom i čitavim Balkanom, kao i svim pravoslavnim kršćanima na tom poluotoku. Pilar je ocijenio da su ustrojavanje SPC-a omogućile povoljne vanjskopolitičke okolnosti u kojima se Srbija našla početkom XIII. stoljeća, kada je pravoslavni istok prihvaćanjem autokefalnosti SPC-a nastojao zaustaviti rastući utjecaj Zapada na svom području, a zajedno s porastom snage srpske države jačao je i SPC, kojem su vladari dodjeljivali mnogobrojne posjede i gradili velik broj manastira. Kada je srpska država nestala prodorom Osmanlija, Crkva je sačuvala sjećanje na sjajno doba srpske države, njegujući duh srpske narodne crkve i predaje o nekadašnjoj veličini srpskog carstva u mnogobrojnim manastirima, koji su tako postali utočište srpske narodne misli. Budući da su probici Crkve i države u pravoslavnim državama bili istovjetni, istaknuo je autor, SPC je predajom sačuvao sjećanje na državu u kojoj je imao i materijalnu i duhovnu moć, a posljedica takvog odnosa Crkve i države bila je da je Crkva velikim žarom radila na očuvanju srpske državne predaje i na ponovnoj uspostavi nekadašnje veličine srpske države.¹¹

Pilar je istaknuo da je SPC jedna od najstarijih crkava bizantske vjeroispovijesti, starija od Ruske pravoslavne crkve, te da Srbi, s obzirom da se Dušan 1346. godine okrunio krunom koja je trebala biti bizantsko-srpsko-bugarska, imaju starije i veće pravo na pravno naslijeđe Bizanta nego Rusi, i to u crkvenom i državno-političkom smislu, jer su Rusi tek 1462. godine istupili s zahtjevom za pravnim naslijeđem Bizanta. Te su činjenice navele autora knjige na zaključak da je povijesnim razvojem crkvena i politička predaja Bi-

⁹ Isto, str. 162.

¹⁰ Isto, str. 161.

¹¹ Isto, str. 60.–65, 163.–167.

zantskog Carstva prešla i na Srbiju i na Rusiju, a u duhu te predaje bio je i zahtjev za vlašću nad cijelim Balkanskim poluotokom i susjednim zemljama, kao što je nekad to zahtijevalo i Rimsko Carstvo. Srpska je država s bizantskim crkvenim i državnim duhom preuzela i bizantski ideal i misao vodilju o jednoj državi, jednoj svjetovnoj i duhovnoj glavi i jednoj vjeri, što omogućuje lakše razumijevanje ekspanzionističkih planova Srbije, istaknuo je autor, no, po njegovom mišljenju, najznačajniji doprinos svesrpsstvu SPC je dao apsorpiranjem balkanskih Romana, odnosno Vlaha, u srpsko pučanstvo preko njihova podvrgavanja jurisdikciji SPC-a, odnosno Pečke patrijaršije. Budući da je po Pilarovoj procjeni broj Vlaha bio toliko velik da je mogao zaprijetiti i Bizantu i Slavenima, utemeljenje autokefalnog SPC-a trebalo je poslužiti za poslavljenjivanje balkanskih Romana koje je bilo lako provedivo jer je sva vlast u SPC-u ostala u rukama Srba, a Crkva je njegovala nacionalnu svijest preko jezika, običaja i liturgije, sukladno bizantskom načelu da je Grk svatko tko spada pod jurisdikciju Grčke crkve. Taj je povijesni razvoj uvjetovao i pojavu ideje da nečija pripadnost SPC-u znači ujedno i nacionaliziranje u Srbina, čime se može, po Pilaru, objasniti veliki porast pravoslavnog, a kasnije srpskog pučanstva u Bosni i Hercegovini, koja je tijekom osmanlijske vladavine bila jurisdiksijski podređena Pečkoj patrijaršiji¹².

Pilar je naglasio da je za postanak velikosrpsstva, odnosno, prema njegovom nazivlju, svesrpsstva, presudnu ulogu imala Pečka patrijaršija, koja je unutar svojih jurisdiksijskih granica okupila sav srpski narod, a sklapanjem saveza s Osmanlijama, bez obzira na teškoće koje su je pratile pod islamskom vlašću, crkvenoj je hijerarhiji Pečke patrijaršije omogućeno da provodi zamisao cara Dušana da crkveno, a time ujedno i nacionalno ujedini čitav slavenski Balkan. Nazivajući Pečku patrijaršiju teokratski upravljanom suverenom srpskom državom, autor je potvrdio tog zaključka našao u činjenici da se iz te duhovne tvorevine razvilo u Crnoj Gori duhovno vladništvo iz kojeg je kasnije nastala i država. Potrebno je državnu svijest Crkva imala u svom političkom tijelu, a sekularizacijom se 1852. godine razvila nasljedna crnogorska kneževina, koja je svjetovni oblik poprimila ostvarenjem vojnog i poreznog suvereniteta.¹³

Kao posebno značajan događaj, koji je imao dalekosežne posljedice, Pilar je istaknuo prijelaz pečkog patrijarha Arsenija III. Crnojevića i njemu podređenog naroda i crkvene hijerarhije na područje Habsburške Monarhije, jer je to zapravo značilo preseljenje srpske pravoslavne crkvene države sa svim njenim nosiocima ideologije vlasti, državne svijesti, volje za vladanjem i duhovne moći nad vjernicima iz Osmanlijskog Carstva u Habsburšku Monarhiju. Posljedica tog događaja bili su učestali zahtjevi predstavnika SPC-a da se doseljenom narodu dodijeli odijeljeno područje za život na temelju privilegija cara Leopolda I. s kraja XVII. stoljeća. Učestali zahtjevi tijekom cijelog XVIII. i početkom XIX. stoljeća za dobivanjem posebnog područja rezultirali su, istaknuo je Pilar, stvaranjem srpske Vojvodine u granicama Monarhije 1848. godine. Budući da je ideju o stvaranju posebne srpske države na Balkanu uz

¹² Isto, str. 164.–170.

¹³ Isto, str. 173.–176.

pomoć Rusije izrazio još 1804. godine karlovački metropolit Stefan Stratimirović u pismu ruskom caru Aleksandru, Pilar je zaključio da je postanak Vojvodine 1848/49. godine bio prirodni izraz one državotvorne snage koja je, utjelovljena u srpskoj narodnoj Crkvi, čekala pogodan trenutak da se ostvari.¹⁴

Za hijerarhiju i svećenstvo SPC-a prijelaz na područje Monarhije je značio mnogo, jer je u novoj, bogatijoj okolini, SPC mogao ojačati intelektualno i kulturno, a kao prvu posljedicu tog procesa Pilar je označio nastojanje pravoslavnog svećenstva da cijelo područje Pečke patrijaršije, pa i krajeve koji nisu službeno spadali pod nju, ali su tamo živjeli pravoslavni kršćani, kao što je npr. Vojna krajina u Hrvatskoj, prikaže kao oduvijek srpsko i pravoslavno. Prvi je to napravio pop Jovan Rajić 1794. godine u knjizi »Povijest važnih slavenskih naroda, osobito Bugara, Hrvata i Srba«, a njegove su teze utjecale na Pavla Josipa Šafařka, kojeg je, kao i Vuka Karadžića, Pilar označio zastvenim utemeljivačem nacionalno-političkog srpstva. Izvor Šafařikovih teza da su Hrvati samo kajkavci, a hrvatsko jezično i narodno područje samo ono koje Osmanlije nisu osvojili, upozorio je Pilar, može se naći u utjecaju pravoslavnog svećenstva na Šafařka koji je radio u gimnaziji u Novom Sadu i tamo prihvatio tezu da sva područja pod osmanlijskom vlašću na kojem je crkvenu jurisdikciju vršila Pečka patrijaršija, dakle i Dalmaciju, Slavoniju i Bosnu i Hercegovinu treba držati srpskim zemljama.¹⁵

Označivši Šafařikove ideje neprocjenjivo važnim sredstvom kojim su crkveno – pravoslavne osvajačke težnje bile pretvorene u svjetovne i nacionalističke ciljeve, i u sredstvo borbe protiv Austro-Ugarske Monarhije, Pilar je označio Vuka Stefanovića Karadžića osobom koja je postavila srpski nacionalni ideal, a to je bilo osvajanje svih zemalja koje je nekad obuhvaćala Pečka patrijaršija, koji je izravno bio uperen protiv Hrvata. No, on je odbacio ustaljeno mišljenje srpske historiografije da je nacionalni pokret kod Srba počeo 1860. godine pod vodstvom kneza Mihajla, rekavši da je svesrpska misao niknula u Ugarskoj u razdoblju od 1835. do 1860. godine, odakle je prodrla u Kraljevinu Srbiju, gdje ju je prihvatila srpska državna politika, i usmjerila i na ostale krajeve nekadašnje Pečke patrijaršije. Ta su politička strujanja koja su već postojala u južnoj Ugarskoj prije Karadžićevih teorija prešla u Srbiju, a njihovo je širenje i prenošenje preuzelo svećenstvo Karlovačke metropolije, koje je i dalje živjelo u predajama Pečke patrijaršije, što je bilo vidljivo iz djelovanja nekih istaknutih episkopa, npr. Lukijana Mušickog ili Josipa Rajačića, koji je uz pomoć gornjokarlovačkog episkopa Petra Jovanovića i pakračkog episkopa Stefana Kragujevića uspio da Srbi u Hrvatskoj budu priznati kao politički narod. Pravoslavna je crkva u Trojednoj Kraljevini, crpeći snagu iz srpske države, počela raditi na tome da kod svih pravoslavnih nastanjenih na nekadašnjem području Pečke patrijaršije razvije srpski nacionalni osjećaj, djelujući preko crkve i škole, što je ban Ivan Mažuranić nastojao spriječiti ističući da nema valjanih razloga za postojanje narodno-vjerskih škola, dok je ban Khuen Hedervary to zdušno podržavao, istaknuo je Pilar.¹⁶

¹⁴ Isto, str. 177.–180; 416, bilj. 22.

¹⁵ Isto, str. 181.–191.

¹⁶ Isto, str. 192.–202.

Na temelju navedenih činjenica, kao i podataka srpskog povjesničara dr. Vladana Đorđevića da je Srbija planirala još prije ubojstva kneza Mihajla najaviti rat Austriji kako bi oslobodila sve Srbe bez obzira na vjeru i ujediniti ih u jednu narodnu državu, Ivo Pilar zaključio je da je, počevši od 1860. godine, svesrpski pokret bio misao vodilja srpske države te da je Britanac R. W. Seton Watson imao pogrešno mišljenje da su velikosrpski ideal stvorili Karađorđevići. Jezgra južnoslavenskog problema, istaknuo je Pilar, bila je u tome da se srpstvo razvilo u jak imperijalistički, jednako vjerski kao i nacionalno-politički pokret, koji je želio podjarmiti ostale južne Slavene i stvoriti vlastitu državu na razvalinama susjednih država. Taj pokret nije nikao u vrijeme Karađorđevića, nego je bio prirodni izraz bizantinske i srpsko-pravoslavne misli o crkvi i državi, a povijest i razvoj tog pokreta stari su nekoliko stoljeća. On je promijenio nekoliko oblika tijekom razvoja, npr. oblik teokratske pravoslavne države utjelovljene u Pečkoj patrijaršiji, a u današnjem se obliku iskristalizirao nacionalno-politički tridesetih godina XIX. stoljeća u južnoj Ugarskoj, a državno-politički počevši od 1860. godine u novoj srpskoj državi.¹⁷

Pilarovi zaključci o političkom i kulturnom djelovanju SPC-a tijekom nekoliko proteklih stoljeća moraju se nadopuniti i njegovom interpretacijom razlika između katolicizma i pravoslavlja, koje su, po njemu, i uvjetovale različite mentalitete i oblike ponašanja katoličkih, odnosno pravoslavnih naroda kroz stoljeća. Polazeći od teze da je glavni razlog crkvenog raskola Istoka i Zapada bio u različitom poimanju državne vlasti kod Grka i Rimljana, tj. u pitanju mora li se pojedinac sasvim žrtvovati državi, ili sačuvati vlastitu individualnost unutar granica koje su određene zakonom, Pilar je istaknuo da je razlike između katolicizma i pravoslavlja moguće objasniti i različitim odnosom obiju Crkvi prema državi, te različitim političkim i antropološkim sudbinama obiju polovica nekad jedinstvenog Rimskog Carstva. Dok je na zapadu Crkva bila prisiljena osloniti se na Germane i s njima sklopiti savez kojim je dominiralo načelo slobode i odijeljenosti Crkve od države, što je karakteriziralo romansko-germanski duh, u istočnoj je polovici Carstva kršćanstvo naišlo na snažnu državu koja je držala do rimske predaje i tradicije s kojom se moralo pomiriti, pa je Crkva prihvatila zahtjev da se stavi u službu probitaka i ciljeva države. Iako je teoretski Crkva sačuvala samostalnost i imala prvenstvo pred državom, autor je upozorio na to da je u praktičnom životu na prvo mjesto izbila država, što se vidjelo po činjenici da patrijarh nije svoj položaj dobio snagom nadnaravnog izvora, tj. Božje volje, nego zato što je bio smješten u samoj prijestolnici kao i car. Carstvo je, zahvaljujući takvom odnosu prema Crkvi, postalo izvorom svjetovne i duhovne moći, što je, po autorovom mišljenju, zapravo, bio cezaropapizam.¹⁸

Pilar je napomenuo da savez Crkve i države kakav je postojao na Zapadu nije bio moguć na Istoku, jer je bizantski car Justinijan I., nastojeći obnoviti Rimsko Carstvo, uništio germanske narode na istoku, koji su Bizantincima poricali pravo na rimsku carsku krunu, i time onemogućio da i na istoku pobijedi germanski individualizam, koji je utjecao na odnos Crkve i države na

¹⁷ Isto, str. 203.-204; 215.

¹⁸ Isto, str. 132.-136.

zapadu. Ovakav je odnos Crkve i države u pravoslavnim državama kao posljedicu imao da su moć i položaj Crkve ovisili o državi, koja je preko Crkve mogla imati i neograničenu moć nad svojim podanicima. S druge je strane, napomenuo je autor, Pravoslavna crkva na državu prenijela obvezu širenja vjere i očuvanja čistoće vjeroispovijesti, pa se Pravoslavna crkva širila tako da je država najprije osvojila tuđe zemlje, kamo se onda širilo i pravoslavlje, uz pomoć snage same države, a budući da svaka vjera ima usađen nagon za širenjem, u pravoslavnim je državama vjerski motiv bio taj koji je djelovao kao poticaj za ekspanzivnu politiku.¹⁹

Pilar je ukazao i na to da je među pravoslavnima jasno uočljiva mržnja prema svemu što je katoličko i prema katolicima, koje pravoslavni preziru, što su još primijetili i austrijski članovi Ilirske dvorske kancelarije u 18. stoljeću, u vrijeme carice Marije Terezije, a upozorio je i na to da su pravoslavni u Monarhiji skloni odvajanju u posebne četvrti, te da nastoje iz svoje okoline ukloniti sve inovjerce. Takav odnos prema pripadnicima ostalih vjera, ocijenio je autor, izvor ima u starom bizantinskom idealu o jednoj vjeri i jednoj državi, a spomenutu mržnju pravoslavnih prema katolicima potrebno je sagledati u svjetlu odnosa Grka prema Rimljanima, odnosno mržnje inteligentnijeg, ali poraženog protivnika slabijeg karaktera prema neobrazovanom osvajaču jačeg karaktera. Ta se mržnja povećala predajom carske krune Francima u osmom stoljeću, još su je više rasplamsali osvajanje Carigrada i uspostava latinske vlasti na ostacima Bizantskog Carstva u XIII. stoljeću, a Pravoslavna ju je crkva sačuvala i razvila u tolikoj mjeri da je postala sastavni dio mentaliteta pravoslavnih kršćana.²⁰

Navedenu je tezu Pilar pokušao oslikati osvrtom na političku situaciju 1918. godine, godine u kojoj je njegovo djelo i nastalo, pa je došao do zaključka da je pravoslavlje potkraj posljednje godine prvog svjetskog rata postiglo gotovo potpuni uspjeh, jer je preživjelo ponižavajuće razdoblje osmanlijske vlasti i gotovo svladalo Osmanlijsko Carstvo u dugotrajnoj borbi za ponovno uskrnuće pravoslavne države, nakon čega će krenuti protiv drugog neprijatelja, katoličanstva. Oba se ta nastojanja mogu vidjeti u svjetskom ratu, upozorio je Pilar, jer se vjersko-nacionalni državni stroj pravoslavlja pripremio osvojiti Bosnu i Hercegovinu, a pravoslavlje je krajem rata počelo jačati u Hrvatskoj, Erdelju, Galiciji i Bukovini. Bizant se (u ovom slučaju autor misli na Srbiju), po njemu, protiv Austrije koristio metodom kao i protiv Osmanlija: najprije je prihvatio savezništvo s njima protiv katoličkih država, zatim je služio i jednom i drugom Carstvu, slabeći time Osmanlije, nakon čega je prešao na stranu katolika u Hrvatskoj i južnoj Ugarskoj, a istovremeno je koristio pomoć Rusije i ostalih pravoslavnih država protiv Osmanlija. U samoj Monarhiji nitko nije primijetio posljedice te politike, kojoj je osnovni cilj vlast, istaknuo je Pilar, a čije su negativne posljedice bile vidljive baš u slabljenju katoličkih Hrvata u Bosni i Hercegovini. Nedovoljno razumijevanje vjerskog pitanja imalo je kao posljedicu i to da nitko u Monarhiji nije imao točne predodžbe o panslavizmu (sveslavenstvu), niknulom s težnjom da si

¹⁹ Isto, str. 137.–150.

²⁰ Isto, str. 150.–153.

preko kulturnog jedinstva i međusobne pomoći katolički austrijski Slaveni pruže i političku pomoć. No, kad je ta ideja prešla u Rusiju, pretvorila se iz irealnog i politički naivnog pokreta, nošenog duhom katoličkih Slavena, etičkim mjerilima, i željom za podizanjem kulture i međusobnom pomoći, u okrutno sredstvo za osvajanje vlasti u rukama Rusije, kojoj je cilj bio iskoristiti katoličke Slavena kao prvoborce za rusko-pravoslavna ekspanzivna nastojanja u srednjoj Europi. Sveslavenskoj je ideji, zaključio je Pilar, pripadalo mjesto u kulturnoj povijesti i baštini srednje Europe, pa se ona nikako ne bi trebala povezati s političkim planovima Rusije iz onog vremena da se domogne Carigrada i nametne svoju vlast manjim balkanskim državicama.²¹

Dok je knjiga Ivc Pilara nastajala u ozračju velikog svjetskog sukoba koji je autoru i bio poticaj da analizira odnose političkih krugova Monarhije prema južnim Slavenima, što ga je dovelo do navedenih zaključaka o djelovanju SPC-a, knjiga Aloisa Hudala »Srpsko-pravoslavna nacionalna crkva«, objavljena u Grazu 1922. godine, nastala je u promijenjenim političkim okolnostima nakon prvog svjetskog rata.²² Sam autor je u uvodu djela napomenuo da je knjiga trebala poslužiti obnovi narušenih veza njemačkih i slavenskih znanstvenika, te ojačati veze njemačkih i slavenskih katoličkih i pravoslavnih kršćana i njihovih Crkava.²³

Nastojeći njemačkoj javnosti te znanstvenim i crkvenim krugovima predstaviti povijest i djelovanje SPC-a, Alois Hudal u četiri je poglavlja svog djela pozornost posvetio povijesnim okolnostima u kojima se SPC pojavio, njegovom pravnom i organizacijskom ustroju, povijesnom razvoju, kao i problemima međusobnog suživota katoličkih i pravoslavnih kršćana u novonastaloj državi, Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.²⁴ Po Hudalovom je mišljenju za razumijevanje balkanske crkvene povijesti, kao i širenja pravoslavlja prema zapadu tijekom osmanlijske vladavine, presudno bilo tzv. crkveno balkansko pitanje, odnosno spor Rima i Bizanta oko prava na crkvenu jurisdikciju nad tri istočnoilirke pokrajine, Prevalitanom, Dardanijom i Gornjom Mezijom, koje su naselili Slaveni tijekom seobe naroda. Budući da su tri spomenute pokrajine politički potpale u istočnu polovicu Carstva, a u jurisdikcijskom pogledu bile podvrgnute Rimu preko papinskog vikara u Solunu, Bizant je, želeći izjednačiti granice rimskih upravnih dijeceza s granicama crkvenih dijeceza, nastojao potisnuti rimskog biskupa s grčkog jezičnog područja i istočne polovice Carstva.²⁵ Crkveno je balkansko pitanje pokrenuto 732. godine odlu-

²¹ Isto, str. 154.–159.

²² Alois Hudal, *Die serbisch-orthodoxe Nationalkirche*, Graz und Leipzig, 1922.

²³ Isto, str. VI.

²⁴ Glede imena nove države potrebno je ukazati na to da je Hudal na više mjesta u knjizi upotrijebio pojam »Südslawien«, umjesto službenog imena države – Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, vidi: str. VI., 98., 101., 110. i 113.

²⁵ Kada govorimo o Balkanu kao zemljopisnoj odrednici, moramo istaknuti da Hudal pod Balkanom podrazumijeva čitav državni teritorij ondašnje Kraljevine SHS, dakle i Republiku Hrvatsku i Republiku Sloveniju, a tu činjenicu potvrđuje njegov zaključak da se kao treći čimbenik balkanske crkvene povijesti u 16. stoljeću pojavio njemački protestantizam s Primožem Trubarom.

kom bizantskog cara Leona III. da se istočnoilirke provincije Prevalitanu i Novi Epir izuzmu iz crkvene jurisdikcije Rima i podvrgnu pod jurisdikciju carigradskog patrijarha, što Rim nije prihvatio, naveo je autor, a to je pitanje konačno riješeno u korist pravoslavlja, a na štetu katoličanstva početkom 18. stoljeća, utemeljenjem Karlovačke metropolije na području Habsburške Monarhije. U tom su se razdoblju, po Hudalovoj procjeni, na balkanskom području prožimala tri kulturna utjecaja, i to grčki, koji se širio iz Ohridske arhiepiskopije i Drača, zatim latinski, koji je širio latinski kler romanskih gradova na Jadranu, te slavensko-bizantski, djelovanjem braće Ćirila i Metoda, koji su bizantski politički krugovi nastojali iskoristiti za suzbijanje rimskog utjecaja. Pravoslavna je crkva nastojala spriječiti utjecaj Rima osnivanjem novih biskupija, npr. u Ohridu, Draču, Srijemu, Beogradu i Rasu, a stanje se za Katoličku crkvu još više pogoršalo stvaranjem slavenskih nacionalnih crkava u Srbiji u Bugarskoj. Težak položaj katoličanstva na Balkanu nije uspio promijeniti ni četvrti križarski rat, jer je latinsko osvajanje Carigrada i postavljanje latinskih prelata na čelo pravoslavnih biskupija samo izazvalo nacionalizaciju srpske i bugarske crkve, istaknuo je autor, a obje su te Crkve širile granice svoje jurisdikcije kako su se širile i granice njihovih država.²⁶

I doba osmanlijske vlasti na Balkanu Hudal je okarakterizirao nepovoljnim za katoličanstvo, jer su osmanlijska osvajanja kao posljedicu imala naseļljanje pravoslavnih kršćana na osvojena područja Ugarske i Hrvatske, pa je pravoslavlje nadoknadilo područja izgubljena pod osmanlijskom vlašću, a katolici su na osvojenim područjima gotovo nestali. Zahvaljujući podršci Visoke Porte Pravoslavna je crkva mogla podići mnogo manastira na osvojenim područjima, koji su bili glavna prepreka mogućoj uniji Crkava, naveo je autor, pa je Rim morao pronaći nov način približavanja istočnim kršćanima, a to je bilo preko vojnih saveza kojima je cilj bio protjerivanje Turaka s osvojenih područja, nakon čega bi se moglo provesti i vjersko približavanje pravoslavnih i katolika. Činilo se da je kratkotrajno poboljšanje položaja za katolike nastalo početkom 17. stoljeća utemeljenjem Sofijske biskupije u Bugarskoj i Marčansko-svidničke unijatske biskupije u Hrvatskoj 1611. godine, no krajem tog istog stoljeća, zbog prelaska katolika na pravoslavlje i islam, kao i dugotrajnog austrijsko-turskog rata, katolici su na područjima pod osmanlijskom vlašću doživjeli veliko opadanje. Pravoslavna se crkva u isto vrijeme okrenula Rusiji kao zaštitnici pravoslavlja, koja ju je opskrbljivala liturgijskim knjigama, davala utočište pravoslavnim biskupima koje su osmanlijske vlasti smijenile, i podupirala otpor slavenskih pravoslavnih crkava protiv helenizacije koju je pokušala provesti Carigradska patrijaršija uz pomoć Osmanlija. Ruski je utjecaj na SPC došao do izražaja dolaskom velikog broja učitelja iz Rusije u Srijemsku Karlovce, čime je pojačan utjecaj Rusije na pravoslavne kršćane u Srbiji, Crnoj Gori i Dalmaciji, naveo je autor, a rezultat tog političkog djelovanja bilo je prihvaćanje Rusije kao pokroviteljice i zastupnice pravoslavnih kršćana na Porti 1774. godine. Početkom 18. stoljeća bilo je vidljivo da je katoličanstvo na Balkanu oslabilo i da ga je pravoslavlje potiskivalo, istaknuo je Hudal, iako je Monarhija od 1718. do 1739. vladala užom Srbijom. Budući da

²⁶ Isto, str. 4.–10.

je u prvoj polovici 18. stoljeća nestao niz katoličkih biskupija, dok su one malobrojne bile svedene na razinu apostolskog vikarijata ili titularnih biskupija, istovremeno su u Crnoj Gori katolici gotovo nestali, a u Bosni i Hercegovini se jedva održavali zahvaljujući djelatnosti tamošnjih franjevac, Hudal je zaključio da je utemeljenje Karlovačke metropolije 1706. godine značilo pobjedu pravoslavlja na Balkanu, čime je crkveno balkansko pitanje odlučeno na štetu katoličanstva.²⁷

Što se tiče same SPC-a, Hudal je, polazeći od organizacijskog ustrojstva kakvo je postojalo do kraja prvog svjetskog rata, u posebnim poglavljima obradio povijesni razvoj i položaj SPC-a u Karlovačkoj metropoliji, Kraljevini Srbiji, Kraljevini Crnoj Gori, Dalmaciji i Bosni i Hercegovini.

Povijest je Karlovačke metropolije autor poistovjetio s poviješću srpskog naroda u Hrvatskoj i Ugarskoj, koja je imala dva razdoblja, ono od doseljavanja patrijarha Arsenija III. Crnojevića 1690. pa do Temišvarskog sabora 1790. godine, te ono od 1790. do 1918. godine. Prvo je razdoblje bilo označeno borbom za slobodu vjeroispovijesti, pravo na crkvenu jurisdikciju nad svim pravoslavnim kršćanima u Habsburškoj Monarhiji i na teritoriju Pečke patrijaršije, otporom crkvenoj uniji i crkvenim reformama, dok je drugo razdoblje karakteriziralo jačanje laičkog elementa u crkvi, razvoj školstva, emancipacija od bizantinizma, koji je zamijenio ruski utjecaj, te borba za ravnopravni položaj pravoslavnih i katoličkih vjernika i svećenstva u Monarhiji. Kao dva značajna biskupa SPC-a Hudal je istaknuo Vicentija Popovića iz 18. stoljeća, koji je potaknuo povezivanje s Rusijom, nastojao reformirati samostane i osigurati šire obrazovanje nižem svećenstvu, te Josipa Rajačića u 19. stoljeću, koji je tražio otvaranje odsjeka za pravoslavne kršćane u ministarstvu bogoslužja u Beču, utemeljenje srpske župe u Beču i podvrgavanje pravoslavnih biskupija u Dalmaciji, Sedmogradskoj i Bukovini Karlovačkoj metropoliji, što nije provedeno, jer je njeno jurisdiksijsko područje i smanjeno 1870. godine odvajanjem Rumunjske pravoslavne crkve od Karlovačke metropolije i stvaranjem Bukovinsko – dalmatinske metropolije.²⁸

Glede prisutnosti SPC-a u Dalmaciji autor je napomenuo da je pravoslavno pučanstvo Dalmacije bilo dijelom autohtono, a dijelom doseljeno uslijed turskih osvajanja, ali da sve do 19. stoljeća nije bilo moguće organizirati Pravoslavnu crkvu jer ni Dubrovačka Republika ni Venecija nisu na svom državnom području dopuštale nekatoličke obrede. Vlasti Dubrovačke Republike ostale su vjerne tom načelu sve do početka 19. stoljeća, no Venecija je, zbog trgovačkih interesa i političkih prilika, to pravilo povremeno zaobilazila. Najveća je briga mletačkih vlasti bilo spriječavanje vjerskog i političkog utjecaja pečkih patrijarha na pravoslavne u Dalmaciji, jer su za pravoslavne na teritoriju Mletačke Republike bili nadležni filadelfijski nadbiskup i katolički biskupi u Dalmaciji. Pitanje je crkvene jurisdikcije postalo još složenije povećanjem mletačkog posjeda nakon mira u Karlovcima 1699. godine i mira u Požarevcu 1718. godine, ukazao je Hudal, kad su pravoslavni biskupi koji su došli s područja Osmanlijskog Carstva htjeli dobiti pravo crkvene jurisdikcije

²⁷ Isto, str. 13. –17.

²⁸ Isto, str. 40.–49.

nad pravoslavnima u Dalmaciji, što je izazvalo proteste katoličkih biskupa. U ta se pitanja umiješala i Rusija, koja je od 1760. godine štitila interese pravoslavnih pred mletačkim Senatom, a mletačke su vlasti istovremeno morale riješiti problem koje će nacionalnosti biti mogući dalmatinski pravoslavni biskup, jer su pravoslavni grčkoga porijekla s Cipra, Krete i iz Moreje prihvaćali kao poglavara samo ekumenskog patrijarha u Carigradu. To je crkveno pitanje ostalo i nakon pada Venecije, napomenuo je autor, kad je metropolit Stratimirović zatražio u Beču utemeljenje pravoslavne biskupije u Dalmaciji, što je ostvario Napoleon 1810. godine. Prvi biskup nove pravoslavne biskupije, Benedikt Kraljević, nije bio prihvaćen među vjernicima i svećenstvom, jer je bio sklon uniji, pa ga je zamijenio Josip Rajačić, kasniji karlovački metropolit, čime je ideja unije doživjela neuspjeh, a političkim preuređenjem Monarhije 1867. godine pravoslavni u Dalmaciji stavljeni su pod jurisdikciju Bukovinsko-dalmatinske metropolije.²⁹

Osvrnuvši se na prisutnost SPC-a na području Bosne i Hercegovine, Hudal je naveo da je pojava pravoslavlja u toj zemlji vezana uz osmanlijska osvajanja, te da je hijerarhija SPC-a nastojala pod svoju jurisdikciju podvrgnuti i katolike, što su fermanima potvrdili i neki sultani, primjerice Ahmet II. 1693. i Mahmut I. 1731. godine, a u 18. stoljeću se za bolji položaj bosanskih katolika založila Habsburška Monarhija. Ukinuće Pečke patrijaršije značilo je jačanje grecizacije preko fanariotskih biskupa koji su postavljani u Bosni, a ta je praksa prekinuta kada je zemlja došla pod upravu austro-ugarskih vlasti, koje su problem Pravoslavne crkve nastojale riješiti konkordatom s Ekumenskom patrijaršijom u Carigradu, napomenuo je autor. Iako je austrijski car dobio pravo imenovati pravoslavne metropolite u Bosni, nije bilo riješeno pitanje unutarnjeg života Crkve, a srpski su krugovi držali da je sklapanje konkordata značilo negiranje prava Karlovačke metropolije, kao pravne nasljednice Pečke patrijaršije, na jurisdikcijsko pravo na Bosnu i Hercegovinu. Sve do 1914. godine srpski predstavnici nastojali su odvojiti Pravoslavnu crkvu u Bosni i Hercegovini od Ekumenske patrijaršije u Carigradu i pripojiti je Karlovačkoj metropoliji, a zahtijevali su i jačanje utjecaja laika u crkvenim poslovima, kao i ukidanje državnog nadzora nad Crkvom, istaknuo je Hudal.³⁰

Na temelju opisanog povijesno-pravnog i političkog razvoja SPC-a, i, šire gledano, katoličanstva i pravoslavlja na širem području jugoistočne Europe, Alois Hudal je u posljednjem poglavlju svoje knjige pokušao naći odgovor na pitanje kakva će biti budućnost pravoslavlja i katoličanstva u novonastaloj državi, Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (autor je i tu upotrijebio pojam »Südslawien«). Polazeći od teze da je borba srpsko-bizantske i katoličke, odnosno zapadne kulture, počela već u 12. i završila oko sredine 18. stoljeća potpunim uništenjem katoličanstva u Srbiji i Crnoj Gori, autor je iznio mišljenje da su gotovo svi mirovni ugovori koji su potpisani do kraja prvog svjetskog rata kao posljedicu imali širenje utjecaja moći pravoslavnih država Srbije i Bugarske prema zapadu, čime je granica između istočne i zapadne Crkve pomaknuta na zapad. To je, po autoru, vidljivo iz rezultata prvog svjetskog rata,

²⁹ Isto, str. 50–54.

³⁰ Isto, str. 59.–61.

jer je, npr. jedna Rumunjska u svoj teritorij uključila Bukovinu i četiri prijašnje ugarske biskupije, i to Sedmogradsku, Veliki Varadin, Csanat i Szatmar. Još je gore stanje bilo u Vojvodini, gdje je dio teritorija izgubila Kaločka nadbiskupija, a podjelom je Banata između Kraljevine SHS i Rumunjske razorena Čanadska biskupija, jer je njezino sjedište, Temišvar, pripalo Rumunjskoj. Po Hudalovoj su procjeni mirovni poslijeratni ugovori značili brojčano slabljenje katolika jer je s novim istočnim dijelovima, npr. Makedonijom i područjem Timoka, povećan broj pravoslavnih u Kraljevini SHS, dok je istodobno pod vlast Italije došlo pola milijuna hrvatskih i slovenskih katolika, kao i hrvatska glagoljaška područja u kojima se snažno mogla razviti nacionalna ideja.³¹ On je također upozorio na mišljenja inozemnih političara, crkvenih predstavnika i znanstvenika koji su procijenili da će u novonastaloj vjerski miješanoj državi položaj katoličanstva biti ugrožen, pa je npr. H. Seton Watson izjavio da će Hrvati biti prisiljeni prihvatiti pravoslavlje, a njemački je crkveni povjesničar Adolf Harnack procijenio da će sve zemlje bivšeg Osmanlijskog Carstva, koje imaju pravoslavno pučanstvo, prihvatiti duh istoka i izgubiti veze s zapadom. Slične su se ocjene mogle naći u zagrebačkom listu »Obzor«, istaknuo je Hudal, prema kojem bi trijumf pansrpske ideje bio i trijumf Pravoslavne crkve nad zapadom, no svakako je najrječitija bila izjava srpskog znanstvenika i političara Stojana Novakovića da slom klerikalizma, tj. katoličanstva, za srpski narod znači i kraj hrvatstva, iako su neki istaknuti predstavnici Katoličke crkve, npr. biskupi Mahnič, Krek i Strossmayer gajili nade u nacionalno ujedinjenje južnih Slavena i bratsko povezivanje Pravoslavne i Katoličke crkve.³²

Mogući je položaj Katoličke crkve i katolika u novoj državi južnih Slavena autor pokušao pobliže odrediti usporednom analizom ustava Kraljevine Srbije i Kraljevine Crne Gore prije ujedinjenja s ustavom Kraljevine SHS nakon ujedinjenja, te je zaključio da su vodeći politički krugovi nove države otvoreno pokazivali neprijateljsko držanje prema katolicima jer su najvažniji članci Ustava sastavljeni u neprijateljskom duhu prema Katoličkoj crkvi, a dijelom tako da se lako mogu upotrijebiti protiv vjernika katolika. Novi je Ustav (autor misli na tzv. Vidovdanski ustav iz 1921. godine, op. Z. K.) u određenoj mjeri promijenio prijašnji povlašteni položaj Pravoslavne crkve kao državne povlaštene vjerske zajednice, no napadi na katolike dolazili su iz krugova vodećih političara Demokratske stranke, koje je potpomagao masonski tisak, a način kojim je trebalo provesti agrarnu i školsku reformu jasno je ukazivao na nastojanje da se smanji utjecaj Katoličke crkve. Kao primjere koji su to potvrđivali Hudal je naveo potiskivanje katoličkih Bunjevaca, uvođenje ćirilice u Vojvodini te zabranu djelovanja marijanskih kongregacija u srednjim školama u Bosni i Hercegovini, a izvor je svih tih postupaka autor vidio u pogrešnom poistovijećivanju južnoslavenske ideje s centralističkim državnim ustrojstvom, što je bilo daleko od južnoslavenske ideje kakvu su zamislili biskupi Strossmayer, Mahnič i Stadler. Položaj Katoličke crkve otežavala je i unutarnja kriza, kojoj su pridonijeli neki svećenici koji su, pod utjecajem pravo-

³¹ Isto, str. 99.–102.

³² Isto, str. 103.

slavnog tiska, 1919. godine izašli pred javnost s zahtjevima da se stvori nacionalna crkva s unutarnjim ustrojstvom koji su izravno podsjećali na ustrojstvo Pravoslavne crkve, odnosno Češke nacionalne crkve i na prijedloge pravoslavnih reformatora iz Srbije i Rusije. Hudal je procijenio da bi udovoljavanjem tim zahtjevima utjecaj pravoslavlja na jugoistoku Europe još više ojačao, jer su reformatori, između ostalog, tražili i ukidanje celibata, odvajanje nove nacionalne Crkve od Rima te veći utjecaj laika i političkih stranaka na život Crkve. Te su zahtjeve podržali i liberalni i masonski listovi, istaknuo je autor, no katolički su biskupi na zasjedanju 1920. godine osudili te zahtjeve, a kao odgovor na napade Katolička je crkva pokrenula osnivanje katoličkih organizacija i vjerskog tiska.³³

Na temelju navedenih činjenica o teškoćama koje su katolički vjernici i Katolička crkva morali svladavati u Kraljevini SHS i organiziranom prodoru pravoslavlja u zapadna područja nove države, Hudal je zaključio da nije postojala mogućnost crkvenog sjedinjenja jer su svi dotadašnji pokušaji imali obilježja križarskog rata. Po njegovoj je procjeni ideju sjedinjenja crkava trebalo usmjeriti na europski pravoslavni istok, npr. Rusiju, a ne na balkanske države, a naglasio je da je pogrešno unijatska nadanja prosuđivati samo s gledišta državnog ujedinjenja Južnih Slavena, jer se ideji crkvene unije suprotstavljao SPC, nacionalna crkva čija je povijest istodobno i povijest srpskog naroda, i koja je kultom Nemanjića stvorila religijsko-nacionalnu kulturu, pa se tako zapravo za prevlast bore bizantsko-crkvena ideja o političkoj moći, usko vezana uz samu državu, te katoličanstvo sveopćeg značenja, koje je izvorno nadpolitičko. Crkvenom sjedinjenju na putu stajali su mnogi problemi, npr. dogmatske razlike, razlike u crkvenim ustavima i bračnom pravu, a te su razlike, ocijenio je autor, prije uvjetovane tisućugodišnjim zasebnim razvojem obiju Crkava nego primarnim suprotnostima koje Rim odvajaju od pravoslavnog istoka. Napomenuvši da pravoslavni istok i katolički zapad razdvaja duh Pravoslavne crkve, koji je utjecao i na političko oblikovanje Balkana, Hudal je iznio mišljenje da te činjenice zahtijevaju ponovno međusobno upoznavanje katolika i pravoslavnih, što je moguće samo znanstvenim vrednovanjem liturgijsko-dogmatskih i crkveno-pravnih problema, te da je odmah poslije stvaranja nove države Južnih Slavena preuranjeno govoriti o mogućoj uniji Crkava, iako bi samo ujedinjenje moglo pridonijeti međusobnom razumijevanju obiju Crkava, i stoga imati, po autorovim riječima, gotovo proročansko značenje za budućnost međuvjerskih odnosa u novoj državi. Svjestan činjenice da tadašnje prilike u Ruskoj, kao i u balkanskim pravoslavnim crkvama predstavljaju smetnju u mogućem ostvarenju željenog približavanja katoličkih i pravoslavnih kršćana, posebno zbog manjkavog obrazovanja pravoslavnog svećenstva, Hudal je napomenuo da je najveći neprijatelj svih kršćana i kršćanskih zajednica nekršćansko materijalističko usmjerenje zapadnog svijeta i njegove kulture, koje ugrožava sve pozitivne vjerske vrijednosti. Ta ga je činjenica navela da svoje djelo o SPC-u završi opomenom svim kršćanima, bez obzira kojoj kršćanskoj zajednici pripadali, da zajedničkim snagama sačuvaju sve pozitivne vrijednosti kršćanstva kako bi se mogle suzbiti postojeće predra-

³³ Isto, str. 112.–115.

sude i mržnja koje su zavladaile svijetom nakon završetka prvog svjetskog rata.³⁴

Sredinom dvadesetih i početkom tridesetih godina pojavili su se radovi o problemu crkvene unije u Hrvatskoj, čiji je autor bio grkokatolički biskup Križevačke biskupije dr. Janko Šimrak. Svoje je radove Šimrak objavio poslije višegodišnjih arhivskih istraživanja vatikanske građe i građe koju su ostavili zagrebački biskupi iz 17. i 18. stoljeća, a njegova su istraživanja većinom bila posvećena povijesti unijatske Marčansko-svidničke biskupije, utemeljene godine 1611. poveljom pape Pavla V, čija je nasljednica 1777. godine postala Križevačka biskupija.³⁵ Budući da je jurisdikcijsko područje spomenute Marčanske biskupije bila i Vojna krajina, kamo su se s pravoslavnim pučanstvom iz Osmanlijskog Carstva naseljavali i pravoslavni svećenici i redovnici koji su prihvaćali jurisdikciju Pečkog patrijarha, a ne marčanskih biskupa, Janko Šimrak morao je u istraživanjima obratiti pozornost i na utjecaj pečkih patrijarha na krajiško pučanstvo tijekom 17. stoljeća, kao i na promjene koje su se dogodile dolaskom pečkog patrijarha Arsenija III. Crnojevića na područje Habsburške Monarhije. Tom je problemu on prišao u širem kontekstu odnosa Rima i Pečke patrijaršije tijekom 17. stoljeća, odnosno pokušaja Svete Stolice da stupi u kontakt s pečkim patrijaršijama i privoli ih na crkveno sjedinjenje, kao i politike bečkog dvora prema Rimu i Visokoj Porti. O problematici nastanka i razlozima neprihvatanja unijatske ideje među pravoslavnim krajišnjicima u 17. stoljeću Šimrak je između 1926. i 1935. godine objavio četiri djela, u kojima je prikazao razvoj crkvene unije kroz cijelo 17. stoljeće i razloge zbog kojih ta idejanije primila čvršće korijene u Vojnoj krajini, a istražio je i djelovanje pečkog patrijarha Arsenija III. Crnojevića protiv unije među krajišnjicima Vojne krajine nakon što je 1690. godine Crnojević prešao na habsburški teritorij.³⁶

Govoreći o razlozima koji su uvjetovali neprihvatanje ideje unije među pravoslavnim kršćanima Vojne krajine tijekom 17. stoljeća, Šimrak je napomenuo da su otpor uniji poticali pravoslavni kaluderi iz manastira Marče i

³⁴ Isto, str. 114.–120.

³⁵ Janko Šimrak, *Povijest Marčansko-Svidničke eparhije i crkvene unije u jugoslavenskim zemljama, Bogoslovska smotra*, Zagreb, 1924., 12 (1), 64.–81; (2), 160.–187.; (3), 286–311.; (4), 412.–446.; Marčansko-svidnička eparhija za vrijeme vladika Gabre i Vasilija Predojevića i Save Stanislavića, *Bogoslovska smotra*, Zagreb, 1925., 13 (1), 33.–55.; Marčanska eparhija, *Bogoslovska smotra*, Zagreb, 1930., 18 (1), 31.–73.; 19 (1), 1931., 17.–50.; (2), 147.–191.; Sjedinjeni biskupi u Marči, Opovu i Pakracu i Arsenije Crnojević, u: *Spomenica Grkokatolika Križevačke biskupije*, Zagreb, 1934., 237.–362.; Jedanaesti marčanski vladika Grgur Jugović (1707. –1709.), u: *Spomenica Grkokatolika Križevačke biskupije*, Zagreb, 1936.–1937., 97.–111.; Dvanaesti marčanski vladika Rafael Marković (1710.–1726.), isto, 112.–166.; De impedimentis unionis graeco-orientalium cum Sede Romana in regno Croatiae et Slavoniae, u: *Acta III. Conventus Velehradensis, Acroasis V*, Praeae, 1912.

³⁶ Šimrakova djela s navedenom problematikom su: *De relationibus Slavorum Meridionalium cum sancta Romana Sede Apostolica saeculis XVII et XVIII*, Zagreb, 1926; *Graeco-catholica ecclesia in Jugoslavia. Dioecesis Crisiensis olim Marčensis, historia et hodiernus status*, Zagreb, 1931.; *Borba za crkveno i vjersko jedinstvo (Apologija Pavla Zorčića)*, Zagreb, 1932.; *Arsenije III. Crnojević i unija*, Zagreb, 1935.

Lepavine, koji su dolazili tijekom cijelog 17. stoljeća s područja Pečke patrijaršije u Vojnu krajinu i uniju predstavljali krajišnicima kao proces pokmećivanja i gubitka krajiških povlastica, u kojem će pravoslavni biti prisiljeni prihvatiti latinski jezik i obred u bogoslužju, iako je Sveta Stolica u svojim odlukama o crkvenoj uniji često isticala da se neće dirati u jezik i obred. Šimrak je odbacio mišljenje nekih znanstvenika da trojicu marčanskih biskupa koji su posvećenje dobili u Peći, Maksima i Gabrijela Predojevića i Savu Stanislavića, treba držati krivovjernicima i raskolnicima, jer je njihov odlazak u Peć, gdje su posvećeni za krajiške biskupe, bio samo logičan korak biskupa koji su, nakon što su ispovijedili katoličku vjeru pred apostolskim nuncijima u Grazu, pošli na posvećenje crkvenom poglavaru istog jezika i obreda kojim su se služili i krajišnici u Krajini, a koji je sjedište imao u Peći, mjestu koje je Šimrak nazvao središtem grčko-slavenskog bogoslužja. Posvećenjem u Peći trojica su marčanskih biskupa, po njegovom mišljenju, branila neovisnost Marčanske biskupije pred nastojanjima zagrebačkih biskupa da ih pretvore u svoje vikare za pravoslavne kršćane u Zagrebačkoj biskupiji i da im nametnu latinski jezik i obred u liturgiji.³⁷

Djelo u kojem je Šimrak, baveći se problemom crkvene unije u Krajini, veću pozornost posvetio i SPC-u jest njegova naprijed spomenuta knjiga »Arsenije III. Crnojević i unija«, u kojoj je autor detaljno opisao djelovanje pečkog patrijarha Arsenija III. Crnojevića na području Habsburške Monarhije te njegova nastojanja da pod svoju jurisdikciju podvrgne sve pravoslavne kršćane u Monarhiji i spriječi širenje unijatske ideje među njima.³⁸ Budući da je patrijarh Crnojević tijekom razdoblja u kojem je boravio na teritoriju Monarhije, od 1690. pa do 1706. godine, kad je umro, uspio zahvaljujući dodijeljenim mu povlasticama, organizirati SPC te pod svoju jurisdikciju podvrgnuti gotovo najveći dio pravoslavnih kršćana Monarhije, uništiti uniju u Donjoj Slavoniji i Pakracu i potisnuti utjecaj sjedinjenih marčanskih biskupa u Krajini, Šimrak je iznio mišljenje da su ti događaji bili posljedica proračunate politike bečkog dvora, koji je u trenucima kad su mu tijekom Bečkog rata bili potrebni saveznici, omogućio nesmetano djelovanje patrijarhu Crnojeviću, bez obzira na to što su njegovim postupcima najviše bili pogođeni upravo sjedinjeni marčanski biskupi. Taj je zaključak autor potkrijepio detaljnom analizom odluka carskog dvora i postupaka krajiških vojnih zapovjednika, koji su doveli do zamalo potpunog uništenja unije u Krajini i na područjima koje je carska vojska oslobodila. Po Šimrakovoj je procjeni diploma cara Leopolda I. od 21. VIII. 1690. godine bila isprava koja je značila kraj unije u Hrvatskoj i novooslobođenim krajevima, jer u toj ispravi nije bilo precizno određeno na koje se pravoslavne kršćane odnosi carska diploma, da li samo na one koji su doselili s patrijarhom, ili i na one koji su već otprije živjeli u Krajini, a jurisdiksijski su trebali pripadati sjedinjenoj Marčanskoj biskupiji. Patrijarh Crnojević iskoristio je ovu nedorečenost u carskoj diplomi i nametnuo sebe kao svjetovnog i

³⁷ Šimrak, *De relationibus...*, str. 18.–22.; 76.–79.; 114.–126.; 132.–136.; 142.–146.; *Graeco-catholica ecclesia...*, str. 5.–9.; *Borba za crkveno i vjersko jedinstvo...*, str. 86.–89.; 122.–127.

³⁸ Janko Šimrak, *Arsenije III. Crnojević i unija*, Zagreb, 1935.

duhovnog poglavara svih pravoslavnih kršćana, dakle i onih koje je obuhvaćala Marčanska biskupija, a postavio je sebi podložne episkope i u Pakrac i Donju Slavoniju, uništivši time tek začetu uniju na područjima koje je oslobodila carska vojska, istaknuo je Šimrak. Napomenuo je da je patrijarh istovremeno vodio lukavu diplomatsku igru: Svetoj se Stolici predstavljao kao osoba koja je sjedinjena s Rimom, a u isto je vrijeme poslao predstavnike ruskom caru Petru radi zaštite pravoslavlja od pape, a jedini je cilj ovakve politike patrijarha Crnojevića, po autoru, bio da stekne jurisdikciju i nad pravoslavnim kršćanima u Vojnoj krajini, podređenima Marčanskoj biskupiji, i da uništi uniju. Marčanski su sjedinjeni biskupi bili nemoćni spriječiti Crnojevićevo djelovanje, jer su ga štatile carske povlastice koje su uvažavali krajiški vojni zaspovjednici, koji su istovremeno onemogućavali vršenje dužnosti marčanskim biskupima i predstavnicima zagrebačkih biskupa, što se najbolje vidjelo na primjerima marčanskih biskupa Marka Zorčića i Gabrijela Turčinovića: Marko Zorčić gotovo je tri godine, od 1685. do 1688., čekao potvrdu da je izabran za biskupa, jer su, između ostalog, i krajiške vojne vlasti u Grazu zadržavale godinu dana vijest o njegovom izboru, dok je karlovački general Porzia marčanskom biskupu Gabrijelu Turčinoviću zabranio kanonske vizitacije u Karlovačkom generalatu početkom 18. stoljeća, iako su na tom području istovremeno slobodno djelovali biskupi i svećenici koje je posvetio patrijarh Crnojević.³⁹ Šimrak je napomenuo da je carska diploma za zaštitu unijata iz 1699. godine došla prekasno, jer je do tada patrijarh Crnojević uspio proširiti svoj utjecaj među velikim brojem pravoslavnih svećenika i vjernika i postaviti sebi odano svećenstvo među krajišnike zahvaljujući zaštiti koju su mu osigurale prijašnje povlastice. Spomenute su povlastice imale i politički karakter, što se vidjelo po tome da je bečki dvor držao doseljenike političkim narodom kojem je na čelu vojvoda, u ovom slučaju patrijarh Crnojević, koji se brinuo i za naseljavanje njemu podređenih vjernika i bio jedini posrednik između carskih vlasti i naroda. Bečki je dvor štiti krajišnike od zahtjeva hrvatskih staleža i zagrebačkih biskupa da ih priznaju kao vlasnike posjeda na kojima su se krajišnici naselili, istaknuo je autor, koristeći krajišnike kao sredstvo podržavanja državnog apsolutizma, a zauzvrat je patrijarh Crnojević dobio veću samostalnost u crkvenim poslovima nego što je to imala Katolička crkva u Monarhiji. Primjerice, patrijarh je imao pravo sam postavljati biskupe i druge državne službenike bez upletanja državnih vlasti. Zahvaljujući takvom odnosu bečkog dvora prema patrijarhu Arseniju III. Crnojeviću, te, s druge strane, podržavanju antagonizama između doseljenih krajišnika s jedne i hrvatskih staleža i zagrebačkih biskupa s druge strane, bečki je dvor pridonio neuspjehu crkvene unije, koja je početkom 17. stoljeća imala velike izgleda za uspjeh, zaključio je Janko Šimrak.⁴⁰

Otrpilike u istom razdoblju kada je Janko Šimrak objavljivao djela o problemu crkvene unije u Hrvatskoj, u Rimu je objavljeno djelo Krunoslava Draganovića »Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje hrvatskog govornog područja u vrijeme vladavine Turaka«, u kojem je autor pokušao ustanoviti

³⁹ Isto, str. 16.–25; 48; 118.

⁴⁰ Isto, str. 74.–76; 127.–128.

uzroke nestajanja katolika tijekom osmanlijske vladavine u Bosni i Hercegovini, Slavoniji i Srijemu.⁴¹ U uvodu je svoje knjige Draganović, polazeći od pretpostavke da uzroke nestajanja katolika tijekom osmanlijske vladavine ne treba tražiti samo u iseljavanju uzrokovanom ratom i gospodarskim problemima, nego i njihovim prelaskom na pravoslavlje, naglasio da je ritam uzmaca katolicizma s Balkana počeo još prije Osmanlija, a prvi su mu udarac nanijeli bizantski carevi i patrijarsi koji su borbu za stupanj časti na ljestvici crkvenih počasnih službi pretvorili u višestoljetnu borbu za povećanje područja crkvene jurisdikcije Bizantske crkve. Pobjedu je odnio 732. godine car Leon III. izuzimajući iz jurisdikcije Rima područje solunske nadbiskupije i provincije Prevalitanu i Novi Epir, podrgnuvši ih jurisdikciji Carigradske patrijaršije. Drugi su udarac katolicizmu na Balkanu zadale slavenske narodne i državne pravoslavne crkve, i to srpska i bugarska, koje su poistovjetile crkvene i državne ciljeve, što je rezultiralo prodorom pravoslavlja prema zapadu već od 13. stoljeća, a s pojavom Osmanlija, naveo je autor, katolicizam je morao pretrpjeti treći udarac, jer su Osmanlije davali prednost Pravoslavnim crkvama, dok je katolicizam počeo uzmicati, što se najbolje vidjelo po širenju pravoslavnog pučanstva na zapadne dijelove Osmanlijskog Carstva, gdje su, naročito širom Bosne i Hercegovine, niknuli mnogobrojni pravoslavni manastiri.⁴²

Draganović je upozorio da su srpski znanstvenici o mogućim prelascima katolika na pravoslavlje govorili malo ili gotovo ništa, ali da su zato neprestano naglašavali katoličku netrpeljivost i prijelaze pravoslavnih obitelji, sela ili čak čitavih područja na katolicizam, ističući kao primjer prijelaze pravoslavnog pučanstva Konavala i Pelješca u Dubrovačkoj Republici na katolicizam, no pritom su srpski znanstvenici prešućivali činjenicu da se tu radilo o ponovnoj uspostavi katoličke vjeroispovijesti u krajevima u kojima su je Nemanjići nasilno ugušili tijekom svoje vladavine tim područjima. Srpski autori koji su pisali o vjerskoj problematici nisu pravili razliku između vjere i crkvene discipline s jedne, te jezika i obreda s druge strane, naveo je Draganović, pa su nastojanja Katoličke crkve za sjedinjenjem, iako je ona dopuštala za državanje istočnog obreda, kalendara i jezika, napadali oštrim riječima i optužbama za bezobzirnost, prisilno prevjeravanje pravoslavnih, beskrupuloznost i okrutnost, iako sve navedene optužbe lako mogu biti odbačene ako se pogledaju mnogi izvori koje je o tom pitanju objavio dr. Janko Šimrak.

S druge strane, o prijelazu katoličkih sela i cijelih područja na pravoslavlje gotovo da i nema tragova jer je Pravoslavna crkva izbrisala svaki trag katoličkog obreda i vjeroispovijesti, istaknuo je autor, jer su se visoki dužnosnici i Pečke i Ekumenske patrijaršije iz Carigrada koristili službenim organima osmanlijske vlasti da bi katolike podvrgnuli svojoj jurisdikciji i potaknuli ih na otpadništvo od Katoličke crkve, a u srpskim je znanstvenim krugovima pod

⁴¹ Krunoslav Stjepan Draganović, *Massenübertritte von Katholiken zur »Orthodoxie« im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft*, Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Roma, 1937. Hrvatski je prijevod ovog djela, pod naslovom »Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje hrvatskog govornog područja u vrijeme vladavine Turaka« objavljen u Mostaru 1991. godine. U tekstu se stranice citiraju prema hrvatskom izdanju iz 1991. godine.

⁴² Isto, str. 7.-14.

utjecajem etnologa Jovana Cvijica stvorena škola koja je dokazivala pravoslavnu prošlost pojedinih krajeva i obitelji, te vrlo rijetko priznavala da su katolici prihvaćali pravoslavlje. Ta je teza, upozorio je Draganović, imala kao posljedicu da je za postojanja Kraljevine Jugoslavije srpsko-pravoslavna promidžba gradnju brojnih pravoslavnih crkava i kapela u čisto katoličkim krajevima opravdavala povijesnim razlozima. Budući je, po Draganovićevom mišljenju, znatan broj katolika tijekom osmanlijske vladavine prešao na srpsko pravoslavlje, on je istaknuo da je s hrvatske strane djelomično o tome pisao dr. Janko Šimrak, dok je kao jedinu osobu koja je najbolje shvatila golemi opseg tog problema izdvojio već spomenutog Ivu Pilara, iako u Pilarovom djelu dokazni postupak nije bio na istoj razini s intuicijom i zaključcima koje je Pilar izveo.⁴³

Nastojeći dokazati tvrdnju da je porast pravoslavnog pučanstva na hrvatskom etničkom području pod osmanlijskom vlašću bio posljedica prisilnih prelazaka katolika na pravoslavlje, Draganović je svoje djelo podijelio na dva dijela: u prvom je iznio činjenice o toj pojavi koje se mogu naći u objavljenim i neobjavljenim izvorima crkvene provenijencije, a u drugom je dijelu govorio o mogućim razlozima prijelaza katolika na pravoslavlje. Prema njegovim istraživanjima, Crna je Gora bila zemlja u kojoj je katolicizam pretrpio najteže gubitke, jer je u njoj u prvim desetljećima 17. stoljeća živio veći broj katolika, čiji se broj jako smanjio dolaskom Osmanlija.⁴⁴ U Bosni i Hercegovini su svi katolici Trebinjske biskupije prešli na pravoslavlje, što se može pročitati u brojnim svjedočenjima katoličkih misionara s kraja 16. i prve polovice 17. stoljeća, koji su kao razloge prijelaza navodili nedostatak svećenstva, loš materijalni i društveni položaj svećenika, kao i djelovanje pravoslavnih kaludera iz Hercegovine. Draganović je naveo da su prijelazi trajali sve do kraja 17. stoljeća, a veliku su ulogu u tome procesu imali i brojni pravoslavni manastiri koji su podignuti nakon utemeljenja Pečke patrijaršije. Kao vrijeme u kojem su se zbili najveći prijelazi na pravoslavlje autor je istaknuo drugu polovicu 16. i prva desetljeća 17. stoljeća, kada su katolici, zbog neznanja puka, koji nije dobio odgovarajuću vjersku naobrazbu, i nedostatka svećenika primali sakramente od nekatoličkih redovnika i sudjelovali u nekatoličkom bogoslužju, što je pridonijelo prijelazu na pravoslavlje, jer su sve više slabile veze sa Svetom Stolicom, što su iskoristili srpski svećenici i utjecali na prihvaćanje pravoslavlja.⁴⁵

Kao razloge koji su uvjetovali prijelaz katolika na pravoslavlje Draganović je naveo nedostatak svećenika, neslogu među katoličkim svećenstvom, odnosno franjevcima u BiH, negativno djelovanje reforme kalendara na katolike, a najviše je pažnje posvetio pitanju pravnog položaja katolika i pravoslavnih Osmanlijskom Carstvu i progonima katolika koje je provodila hijerarhija Pravoslavne crkve. Napominjući da položaj i Katoličke i Pravoslavne crkve u stvarnosti nisu bili jednaki, iako prema Kuranu i šerijatskom pravu između njih nije trebalo biti razlike, istaknuo je da se povlašteni položaj Pečke i Cari-

⁴³ Isto, str. 15.-23.

⁴⁴ Isto, str. 25.-36.

⁴⁵ Isto, str. 37.-56.; 79.-80.

gradske patrijaršije i njihova svećenstva vidio u tome što su crkvene hijerarhije tih pravoslavnih crkava obavljale i duhovnu i svjetovnu vlast nad vjernicima, imale utjecaja i na Porti, na raspolaganju im je bio upravni aparat Carstva, a uživale su i potporu izvršne vlasti države. Katolička je crkva bila u težem položaju jer nije uživala potporu države ni državnih organa vlasti, u izboru katoličkih biskupa nije sudjelovala država, a budući da su u rimskom Papi Osmanlije vidjeli svog najvećeg protivnika, koji je pokretao vojne saveze europskih država protiv njih, sumnjivali su katolike kao uhode, pa su katolici tijekom ratnih razdoblja bili izloženi progonima. Draganović je odbacio tezu srpskih znanstvenika o navodnoj pravnoj i činjeničnoj ravnopravnosti katolika i pravoslavnih, jer su stvarni postupci Osmanlija prema katolicima pokazivali suprotno: katolicima je bilo zabranjeno graditi nove crkve i samostane i uspostavljati biskupije, a mnoge su katoličke samostane i bogomolje Osmanlije predali pravoslavcima na uporabu i u posjed, ili su dopuštali da se na katoličkom zemljištu podižu nove pravoslavne crkve, što je, primjerice, bio slučaj s pravoslavnim manastirom Čičevo kod Trebinja u Hercegovini, a istog su porijekla i manastiri Krupa, Rmanj, Moštanica i Orahovica. Budući je islamsko zakonodavstvo onemogućavalo prozelitsko djelovanje Pravoslavne crkve među muslimanima, pravoslavni su svoj pravni položaj i potporu države iskoristili za obraćenje katolika, istaknuo je autor.⁴⁶

Crkvena hijerarhija Pečke patrijaršije progonila je katolike prisiljavajući ih da plaćaju pravoslavne crkvene namete, što se često pretvaralo u otvorene progone katolika, koji su zabilježeni već 1488. godine u okolici Zvornika, a katolici su samo tijekom 16. stoljeća isposlovali 54 fermanskih i odobrenja za obranu od pravoslavne hijerarhije iz Peći, što se ponavljalo i u 17. i u 18. stoljeću. Draganović je naveo da je i sama Pravoslavna crkva bila prisiljena opterećivati katolike visokim porezima kako bi mogla platiti visoke namete koje joj je raspisivala Porta, ali je zaključio da je pravi cilj takvih postupaka pravoslavne crkvene hijerarhije bilo otcjepljenje katolika od Svete Stolice i njihovo prihvaćanje pravoslavlja, što je trebalo postići postupno, najprije nasilnim nametima, zatim postupnim podvrgavanjem pod jurisdikciju Pečke patrijaršije, a na kraju nametanjem bizantsko-slavenskog obreda.

Nastojanja pravoslavne hijerarhije da podvrgne katolike pod svoju vlast potvrđivale su i izjave pravoslavnih pred Portom i turskim sudovima da su pravoslavlje i katolicizam navodno jedna te ista Crkva i vjeroispovijest, naveo je autor, što su katolici morali opozivati pred turskim sudovima, zbog čega su bili izloženi i tjelesnom kažnjavanju. Te su metode, uz nedostatak svećenstva i neobrazovanost vjernika, odigrale važnu ulogu u prijelazu katolika na pravoslavlje, no nikad nisu ih nisu osudili srpski povjesničar, koji su inače bili vrlo žustri i oštri u ocjeni katoličke promidžbe, nego su umanjivali njihovu prisutnost i značenje, a čak su iznijeli i tezu da su fermanskih, izdani u korist franjevaca u Bosni i Hercegovini, koji su bili najčešća meta pravoslavne hijerarhije, podijeljeni franjevcima na njihovo inzistiranje da bi mogli utjecati na srpski narod u Bosni i Hercegovini i lakše ga »latinizirati«.⁴⁷

⁴⁶ Isto, str. 84.-94.

⁴⁷ Isto, str. 100.-119.

Posljedica utjecaja svih navedenih čimbenika na katolike pod osmanlijskom vlašću bila je ta da je katolicizam pretrpio najveći udar u područjima uz tursku granicu, jer su katolici gotovo potpuno nestali iz okolice Pakraca u Slavoniji (»Mala Vlaška«), iz Korduna, Like i sjeverne Dalmacije, kao i iz Bosanske krajine, a sva su ta područja prije turske provale bila katolička, istaknuo je Draganović. Prema njegovoj je procjeni starosjedilačko pučanstvo u većoj mjeri prihvatilo pravoslavlje nego islam, a razlog prihvaćanja bio je u osobitom položaju što su ga uživali pravoslavni kao turski martolozi. Završavajući svoju studiju o prijelazu katolika na pravoslavlje Draganović je zaključio da su dva temeljna razloga te pojave bili pravno i činjenično pogodniji položaj Pravoslavne crkve i njena nadmoć nad katolicima u Osmanlijskom Carstvu, što se izrodilo u sustav iskorištavanja i progona, kao i unutarnje teškoće među katolicima, a to su bili nedostatak svećenstva, nepoštivanje obveze čuvanja rezidencije od strane biskupa, uvođenje novog kalendara zbog kojeg je jedan dio katolika, pridržavajući se julijanskog kalendara, prihvatio pravoslavlje, kao i unutarnje razmirice među svećenstvom.⁴⁸

Problematici kulturnog i političkog djelovanja SPC-a pozornost je posvetio i slovenski teolog dr. Fran Grivec, autor mnogih članaka i knjiga o odnosima Katoličke i pravoslavne crkve objavljenih u prvoj polovici našeg stoljeća, koji je između dva svjetska rata objavio dva djela koja su se ticala i SPC-a, i to »Pravoslavlje« 1918., te »Sveti Sava i Rim« 1938. godine.⁴⁹ Prvo je Grivčevo djelo objavljeno u godini završetka prvog svjetskog rata, a u njemu je autor prikazao problem crkvenog raskola, vjerske razlike istoka i zapada, osvrnuo se na duh pravoslavlja, kao i na mogućnosti sjedinjenja Katoličke i pravoslavne crkve. SPC je Grivec prikazao iznoseći njen kratki povijesni razvoj i statističke podatke o njoj u Habsburškoj Monarhiji, a kao glavni problem unutar SPC-a istaknuo je ritualizam i neobrazovanost svećenstva, koji su se pojavili kao posljedica prisutnosti bizantinskog duha prisutnog u crkvenom organizmu.⁵⁰

Drugo Grivčevo djelo, »Sveti Sava i Rim«, objavljeno 1938. godine, bilo je djelo kojem je cilj bio znanstveno valorizirati odnose Save Nemanjića, tvorca autokefalne Srpske pravoslavne crkve, i Rima, a na to je istraživanje autora potaknula pojava svetosavske ideje u teološkoj misli SPC-a tridesetih godina našeg stoljeća, u kojoj su isticane ideje o čistoći pravoslavlja Save Nemanjića i državnoj i crkvenoj neovisnosti Srbije od Bizanta i Rima. Svetosavlje je bilo naročito polemično prema katolicizmu, odnosno pitanju papina primata, a njegovi su zagovornici isticali da je i Sava Nemanjić u svom životu i djelu stao u ekleziološkom pogledu nasuprot Rimu, prikazujući ga i kao sveca i kao prosvjetitelja srpskog naroda. Bitne su odredbe te ekleziolo-

⁴⁸ Isto, str. 145.–155.

⁴⁹ Fran Grivec, *Pravoslavlje*, Ljubljana, 1918.; *Sveti Sava in Rim*, Ljubljana, 1938. Isti je autor objavio i dva djela koja su se bavila katoličko-pravoslavnim odnosima u širem kontekstu, a to su »Istočno crkveno pitanje«, objavljeno u Zagrebu 1911. godine, i »Crkveno prvenstvo in edinstvo po bizantinskom pojmovanju«, objavljeno u Ljubljani 1921. godine.

⁵⁰ Grivec, *Pravoslavlje*, str. 89–95.

gije, koju su karakterizirali protukatolicizam i protupapinstvo, bili Savin stav o Filioque i interpretacija krunidbe Savina brata kralja Stefana, koje su trebale potvrditi Savino proturimsko držanje u samim počecima postojanja autokefalne Crkve u Srbiji. Međutim, dok oko Savina stava prema Filioque nije postojao spor, jer su srpski izvori jasno potvrdili da je Sava ispovijedao pravoslavnu vjeru prema pravoslavnoj tradiciji, bez Filioque, o krunidbi Savina brata Stefana za kralja izvori su pružali proturječne podatke: prema jednom, Sava je okrunio brata Stefana krunom koju je dobio od rimskog pape, prema drugom Stefan je okrunjen krunom koju je Sava dobio od pravoslavnog cara u Nikeji, a zapadni su izvori, i to splitski arhidakon Toma, mletački izvori i neki domaći govorili da je Stefana okrunio papinski legat još 1217. godine. Te su proturječnosti u izvorima dovele do toga da su se u procjeni Savina stava prema Rimu pojavile drastično različite interpretacije, od one, utemeljene na zapadnim izvorima, da se Sava Nemanjić uopće nije suprotstavljao katoličkom zapadu, da nije pridavao važnosti vjerskim razlikama Istoka i Zapada, pa i čak da se pokatoličio kao i njegov brat, pa do interpretacije ponikle iz krugova SPC-a da je Stefan krunjen dva puta, prvi put od papinskog legata, što je imalo isključivo državno-politički značaj, a nikako ekleziološki u smislu priznanja papinog primata, dok je krunjenje koje je obavio Sava 1220. godine u ime novostvorenog autokefalnog SPC-a potvrdilo vjernost Save pravoslavlju i njegov neupitno protukatolički stav, usmjeren protiv Rima.⁵¹ Fran Grivec, koji se u navedenoj studiji pozabavio tim problemom, prihvatio je teoriju o dvokratnoj krunidbi Stefana Prvovjenčanog, ali je odbacio implikacije da je Sava Nemanjić bio antikatolik i protivnik Rima, jer se, po njegovom mišljenju, u Savinim spisima ne mogu naći ideje koje bi iskazivale neprijateljstvo prema Rimu.⁵² Grivec je istaknuo da su u Srbiji u 12. i 13. stoljeću podjednako bili zastupljeni i katolici i pravoslavci, a u Srbiji još nije bilo ni opredjeljenja za ili protiv Rima, što se dogodilo tek nakon raspada srednjovjekovne srpske države. Sava Nemanjić nije, prema autoru, posvećivao veću pažnju dogmatskim pitanjima, nego istočnom obredu, istočnoj crkvenoj tradiciji i slavenskom bogoslužju, što ne mora odmah biti dokaz antilatinstva i mržnje prema Rimu, a protukatolički i protupapinski stavovi SPC-a dvadesetih i tridesetih godina našeg stoljeća nisu mogli imati oslonca u životu i djelu Save Nemanjića, nego su bili projekcija iz sadašnjosti u prošlost. Što se tiče krunidbe Savina brata Stefana, ona će uvijek izazivati dvojbu je li joj potrebno dati ili osporiti načelni značaj, jer se u njeno konačno vrednovanje uvijek uključuje i ideološki element.⁵³

Posljednje djelo koje ćemo predstaviti u ovom radu, a koje je objavljeno između dva svjetska rata i odnosi se na problematiku SPC-a, jest knjiga Dragutina Nežića »O pravoslavnim Jugoslavenima koji su se u 17. stoljeću vratili

⁵¹ Opširnije o ovom problemu vidi: Roko Rogošić, Prvi srpski arhiepiskop Sava i Petrova stolica, *Nova Revija*, Makarska, 1929., 8 (3–4), 368–389.; D. Anastasijević, Je li sv. Sava krunisao Prvovjenčanog?, *Bogoslovlje*, 10 (2–3), 1935., 211.–312.; Geert van Dartel, *Čirilometodska ideja i svetosavlje*, Zagreb, 1984., 45.–71.

⁵² Grivec, *Sveti Sava...*, str. 13.

⁵³ Isto, str. 21.–23.

katoličkoj vjeri i o njihovom konceptu Rimske Crkve«, izašla u Rimu na latinskom jeziku 1940. godine.⁵⁴ Iako je iz naslova Nežičeve knjige razvidno da je on u knjizi pozornost posvetio problemu crkvenog povezivanja pravoslavnih kršćana s područja ondašnje Kraljevine Jugoslavije s Rimom u 17. stoljeću, mora se napomenuti da je autor u knjizi obuhvatio samo pravoslavne kršćane iz Srbije, Crne Gore, Hercegovine i Dalmacije, dok, na primjer, nije govorio o pravoslavnim kršćanima s područja Vojne krajine u Hrvatskoj ili onima iz Bosne. Autor je takav pristup temi objasnio činjenicom da u arhivu rimskog Zbora za širenje vjere postoji mnogo izvora koji potječu iz tih zemalja, dok s područja Bosne gotovo da i nema izvora koji bi govorili o vezama pravoslavnih s Rimom, što bi, po Nežiću, svjedočilo o neznatnoj prisutnosti pravoslavnih kršćana na području Bosne.

Glede pravoslavnih kršćana s područja Vojne krajine, koji nisu obuhvaćeni tom studijom, autor je napomenuo da su za to područje bile nadležne apostolske nuncijature u Grazu i Beču, pa u radu nije obratio pozornost i Vojnoj krajini. Druga pojedinost vezana uz Nežičevo djelo, koju valja istaknuti, jest da on govori o pravoslavnim kršćanima koji su se u 17. stoljeću vratili katoličkoj vjeri, tj. polazi od teze da su pravoslavni na spomenutim područjima prije dolaska Osmanlija bili katoličke vjeroispovijesti, koju su napustili uslijed nedostatka svećenika nakon turskih osvajanja i uspostave Pečke patrijaršije, pa je, u skladu s time, i pokušaje sjedinjenja s Rimom označio kao povratak katoličkoj vjeri, a ne kao preobraćenja pravoslavnih na katoličanstvo.⁵⁵

Glavna je teza Nežičeva rada bila da su se pravoslavni kršćani s Balkanskog poluotoka krajem XVI. stoljeća željeli osloboditi osmanlijske vlasti pod vodstvom pape Klementa VIII., te da je od samog početka akcija za političko oslobođenje bila vezana uz želju za crkvenim sjedinjenjem s Rimom, no, budući da ti politički planovi nisu bili ostvareni, mnogi su pravoslavni biskupi, samostani, a i pojedini redovnici prišli crkvenoj uniji, u kojoj su ustrajali, njegujući veze sa Svetom Stolicom. Do tih je zaključaka Nežić došao proučavajući arhivsku građu Zbora za širenje vjere, pa je, u skladu s navedenom tezom, knjigu podijelio u tri dijela: u prvome je prikazao kontakte crkvenih predstavnika pravoslavnih kršćana s Rimom tijekom 17. stoljeća, u drugom je objavio izvornu građu, tj. poslanice koje su pravoslavni biskupi i redovnici slali u Rim, i u kojima su izražavali vjernost Katoličkoj crkvi i rimskom Papi, a u trećem je dijelu, koji je nazvao dogmatičkim dijelom, analizom sadržaja spomenutih poslanica nastojao iznijeti doktrinu o primatu rimskog biskupa i o Rimokatoličkoj crkvi kao pravoj Kristovoj crkvi, koja se, po autorovom mišljenju, može pronaći u poslanicama koje su pravoslavni kršćani slali u Rim.⁵⁶

Povijesni je tijek veza Rima s pravoslavnim kršćanima u navedenim zemljama Nežić počeo osvrtno na djelovanje apostolskog vizitatora Franje De Leonardisa, trogirskog arhidakona, i njegovog pomoćnika, papinskog opunomoćenika za katoličke misije u Albaniji, Kotoranina Frana Bolizze – Grbičića,

⁵⁴ Carolus Nežić, *De Pravoslaviv Jugoslaviv saec. XVII. ad catholicam fidem reversis necnon de eorum conceptu Romanae Ecclesiae*, Romae, 1940.

⁵⁵ Isto, str. 1.–4.

⁵⁶ Isto, str. 5.–6.

u Crnoj Gori i Srbiji u vrijeme pečkih patrijarha Pajsija (1614.–1647.) i Gavrila (1648.–1659.) De Leonardis je, već prije poznat po uspješnom djelovanju glede crkvene unije među pravoslavnim kršćanima u Paštrovićima, uspio privoljeti cetinjskog metropolita Mardarija da 1639. godine prihvati uniju, i da bude posrednik koji je trebao privoljeti i patrijarha Pajsija na sjedinjenje, istaknuo je autor, što je Mardariju preporučio i papa Urban VIII. poslanicom 1640. godine. Međutim, Nežić je ukazao na činjenicu da De Leonardisova misija nije ni u kom slučaju imala za cilj političke planove o oslobađanju od osmanlijske vlasti, nego joj je isključiva svrha bila uvjeriti pravoslavne kršćane argumentima iz Svetog pisma, katoličke tradicije i zaključaka crkvenih sabora da je prava Kristova Crkva ona u kojoj se priznaje prvenstvo rimskog Pape kao Petrova nasljednika. Tijekom boravka u Crnoj Gori, odakle je trebao krenuti u Srbiju, De Leonardis je primijetio da su redovnici poistovjećivali vjeru s obredom, a različitost obreda doživljavali kao različitost vjera, napomenuo je Nežić, no tijekom razgovora s patrijarhom Pajsijem De Leonardis je zaključio da patrijarhu dogma o papinu prvenstvu nije bila prepreka za razgovore s Rimom, nego da je veći problem ležao u pitanju korištenja kvasnog i beskvasnog kruha i u pitanju Duha Svetoga, što je Pajsije bio pripravan riješiti izravnim pregovorima s Rimom. Navedeni pregovori De Leonardisa i Pajsija nisu doveli do značajnijih rezultata zbog općih političkih prilika u to vrijeme, kao i smrti obojice u razmaku od nekoliko godina, istaknuo je Nežić, ali je, po njegovom mišljenju već veliki korak naprijed značilo to što patrijarh Pajsije nije u papinomu prvenstvu vidio veću zapreku mogućoj uniji. Pajsijev je nasljednik Gavrilo o mogućoj uniji razgovarao s misionarem Paulinom Demskim, a u Rim su poslana i dva redovnika s molbom da se utemelji seminar za pravoslavne Srbe gdje bi se odgajali budući redovnici. Međutim, svi su ti planovi propali kad je pečkim patrijarhom postao Maksim, izabran dok je Gavrilo boravio u Rusiji, koji nije bio sklon suradnji s Rimom, kao ni njegov nasljednik Arsenije III. Crnojević, a tijekom njihova upravljanja Pečkom patrijaršijom katolici su bili izloženi pritiscima da prihvate pravoslavlje, istaknuo je Nežić.⁵⁷

Za razliku od stanja u Srbiji, gdje je ideja unije teško pronalazila put, u Crnoj Gori, istaknuo je autor, uniju 1639. prihvatio cetinjski metropolit Mardarije, a s njim kler i narod, kao i Mardarijev nasljednik Visarion (Besarion u latinskim izvorima), što je vidljivo iz njihove korespondencije sa Svetom Stolicom, dok su na području Dalmacije uniji prišli i mnogi pojedinci i čitave zajednice, na primjer pravoslavni iz Paštrovića, zatim s jurisdikcijskog područja kotorske biskupije pravoslavni iz Luštice, Lješevića i Krtola, pravoslavni s područja Župe, a uniji su, prema izvješćima sačuvanim u arhivu Zbora za širenje vjere, prišli samostani Rahovo i Krajina, smješteni blizu Skadarskog jezera. Prema sačuvanim izvorima, proces je prihvaćanja unije na spomenutim područjima trajao tijekom cijelog 17. stoljeća, počevši u Paštrovićima sredinom tridesetih godina i nastavio se sve do sedamdesetih godina istog stoljeća, što su potvrdili i izvještaji barskog nadbiskupa Andrije Zmajevića iz tog stoljeća. Nežić je ukazao i na to da su u drugoj polovici 17. stoljeća veliku ulogu u pokušaju obnavljanja unije imala tri hercegovačka pravoslavna samo-

⁵⁷ Isto, str. 7.–23.

stana, i to Trebinje, Zavala i Žitomislčić, a do tog je zaključka došao analizom pisama koje su u Rim slali predstavnici tih samostana, a i neki pojedini redovnici. Istaknuo je kako je iz sačuvanih izvora vidljivo da je hercegovački metropolit Vasilije Jovanović bio sjedinjen sa Svetom Stolicom, što su prihvatili i njemu podređeni vjernici, a izravni dokaz Vasilijeve odanosti Rimu bila je, po Nežiću, odluka da se katolicima vrati crkva sv. Ilije blizu Perasta, koju su uzurpirali pravoslavni vjernici. Odanost crkvenoj uniji pokazao je i Vasilijev nasljednik Avakum, koji je u pismima koje su u Rim nosili njegovi predstavnici, redovnici Maksim i Stjepan iz samostana Zavale, papu priznao vrhovnim poglavarem Crkve, Kristovim namjesnikom na zemlji i nasljednikom sv. Petra, napomenuo je Nežić, a kao posljednji primjer prihvaćanja unije kod pravoslavnih kršćana krajem 17. stoljeća naveo je pismo skupine redovnika samostana Žitomislčića, smještenog na obali Neretve, papi Inocentu XI. iz 1683. godine, u kojem su papu priznali Kristovim namjesnikom i jedinim poglavarom Crkve.⁵⁸ Navedenu je tezu da su pravoslavni kršćani iz navedenih područja uistinu tijekom 17. stoljeća prihvatili uniju bez ikakvih namjera da je iskoriste kao sredstvo za dobivanje političke pomoći zapada Nežić pokušao obrazložiti iscrpnom analizom poslanica koje su pravoslavni predstavnici slali u Rim. On misli da su pravoslavni kršćani, koji su se vratili katoličkoj vjeri u 17. stoljeću, prihvaćali Rimokatoličku crkvu kao pravu i jedinu svetu, katoličku i apostolsku Crkvu, a rimskog prvosvećenika držali nasljednikom sv. Petra i Kristovim vikarom kojemu je pripadalo prvenstvo jurisdikcije po božanskom pravu ne samo na zapadu, nego i u svim crkvama na istoku, odnosno u čitavoj Crkvi. Takvim su se stavovima udaljili od tada postojeće teorije o pentarhiji, raširene na pravoslavnom Istoku, prema kojoj su sveopćom Crkvom upravljala petorica patrijarha, rimski, carigradski, jeruzalemski, antiohijski i aleksandrijski, odnosno tetrarhije, koja je nastala u trenutku kada su rimski Pape počeli zahtijevati pravo jurisdikcijskog prvenstva, što ostali patrijarsi nisu prihvatili, nego ocijenili kao vjersku zabludu rimskog prvosvećenika, zbog čega je vlast nad sveopćom Crkvom pripala ostaloj četvorici patrijarha. Učenje je o pentarhijskom ustroju crkvene vlasti opstalo sve do 17. stoljeća i služilo je pravoslavnoj hijerarhiji kao argument protiv ideje crkvene unije, naglasio je autor, a patrijarsi su držali Papu samo jednim od petorice ravnopravnih patrijarha, kojemu je pravo prvenstva pripadalo samo počasno, ali ne i stvarno. Nežić je upozorio i na istovremenu pojavu ideje o Moskvi kao »trećem Rimu« kod Rusa, prema kojoj je ruskom patrijarhu nakon propasti Rima i Carigrada pripalo pravo upravljanja općom Crkvom, ali je napomenuo da se ta ideja ne može naći u tekstovima SPC-a, čiji su redovnici i biskupi često hodočastili u Rusiju, nego da su oni pravoslavni Srbi, koji su jedva podnosili katolike, bili naklonjeni teoriji tetrarhije, dok su oni naklonjeniji katolicima zagovarali pentarhiju. I jedni i drugi posezali su za tim teorijama samo kad bi se postavljalo pitanje papina prvenstva, istaknuo je Nežić, no vlastitu su srpsku Crkvu držali autokefalnom Crkvom u kojoj najviša vlast pripada patrijarhu, iako nije bila ubrajana u pet navedenih patrijarhata.⁵⁹

⁵⁸ Isto, str. 24.–51.

⁵⁹ Isto, str. 116.–139.

Nežić je u tekstu pozornost posvetio i stavovima koji su bili suprotni njegovim zaključcima o uniji pravoslavnih kršćana u 17. stoljeću, kao što su, primjerice, teze da su pravoslavni kršćani pristali na uniju samo zbog moguće pomoći sa zapada, da su se vratili pod okrilje Rimske Crkve vođeni samo materijalnim interesima, pa čak i da su spomenute poslanice, iz čijeg je sadržaja došao do svojih zaključaka, krivotvorili katolički misionari. Ti su zaključci, po Nežićevom mišljenju, bili neodrživi stoga što je tijekom 17. stoljeća kod Srba i Crnogoraca iščezla nada u vojnu pomoć Osmanlija, a katolički su misionari imali izričite upute da ne pokreću ikakva politička pitanja. Tezu o materijalnim probitcima kao jedinom motivu povratka Rimskoj Crkvi autor je odbacio, jer je poznato da je Sveta Stolica, u okviru svojih mogućnosti, materijalno pomagala misionare koji su radili na sklapanju unije pravoslavnih kršćana s Rimom, a dio je tih sredstava bio namijenjen i podizanju ustanova za školovanje pravoslavnih redovnika koji bi, po završetku školovanja, dalje širili uniju, dok sam sadržaj poslanica upućenih Rimu, kao i pojmovi kojima su pravoslavni kršćani izražavali vjeru u papino prvenstvo, po njemu, ukazuju na iskreno prihvaćanje unije. Što se pak tiče prigovora da su autori spomenutih poslanica zapravo katolički misionari, Nežić je istaknuo da je to mišljenje iznio zadarski episkop Nikodim Milaš, a prihvatio ga je uži krug stručnjaka, dok je više onih koji prihvaćaju autentičnost spomenutih izvora. To mišljenje pobija i interna analiza sadržaja, stila i jezika poslanica, kao i činjenica da u njihovu autentičnost nitko nije posumnjao više od jednog stoljeća, a Sveta je Stolica mogla uspoređivanjem poslanica s izvješćima ostalih katoličkih misionara s terena provjeriti njihovu vjerodostojnost.

Završavajući svoje djelo o vezama pravoslavnih kršćana s jurisdikcijskog područja Pečke patrijaršije s Rimskom Crkvom tijekom 17. stoljeća, Dragoslav Nežić je zaključio da je neuspjeh unije bio posljedica protukatoličkog djelovanja pečkih patrijarha Maksima i Arsenija III. Crnojevića, kao i okretanja pravoslavnih kršćana Rusiji, iz koje su dolazili i teološki i politički utjecaji, naročito tijekom 18. stoljeća u Crnu Goru, a netrpeljivost i predrasude prema katolicima još su više ojačale ukinućem Pečke patrijaršije i njenim podvrgavanjem pod Carigradsku patrijaršiju, tradicionalno nesklonu katolicima. Upozoravajući da je u vrijeme pojave njegova djela, 1940. godine, kad je Europom već harao rat, više nego ikad potrebno jedinstvo u vjeri i ljubavi katolika i pravoslavnih, Nežić je istaknuo da se kršćani moraju usprotiviti modernom poganskom duhu koji želi odstraniti Kristove zakone iz ljudskog društva, iako su, nažalost, pravoslavni kršćani u Jugoslaviji pokazali da su duhom skloniji anglikancima i ostalim protestantima nego katolicima, da pravoslavlje doživljavaju kao bitan dio nacionalne srpske tradicije, i da osobu koja se odrekne pravoslavlja doživljavaju kao izdajnika srpskog naroda. Zbog toga se bilo koji pokušaj pokretanja pitanja crkvenog sjedinjenja Rima i SPC-a u vrijeme objavljivanja knjige činio bezuspješnim, istaknuo je Nežić, pa je, zaključujući svoje djelo, kao jedno od sredstava da se to stanje prevlada predložio i intenzivnije proučavanje povijesnog i teološkog razvoja pravoslavnog istoka.⁶⁰

Na kraju ovog članka posvećenog djelima hrvatskih i inozemnih teologa i povjesničara o SPC-u možemo istaknuti da su autori čija su djela predstav-

⁶⁰ Isto, str. 140. – 147.

ljena u razdoblju između dva svjetska rata svojim istraživanjima dotaknuli niz pitanja koja su, najvećim dijelom, ostala otvorena i danas. To se najprije odnosi na zaključke Ive Pilara o ulozi SPC-a kao institucije u procesu nacionalne integracije Srba te na njegove ocjene o utjecaju pravoslavlja i katolicizma na stvaranje različitih mentaliteta kod pravoslavnih i katoličkih nacija i država, kao i na ocjene Aloisa Hudala o razlozima povlačenja katoličanstva s Balkana i o mogućim negativnim posljedicama koje bi mogle zadesiti Rimokatoličku crkvu i katolike u jugoslavenskoj državi, u kojoj se SPC, uživajući nakonost vlasti, mogao nesmetano širiti i na tradicionalno čisto katoličkim područjima. Pilarovi i Hudalovi zaključci o političkom i kulturnom djelovanju SPC-a koji su izneseni samo nekoliko godina nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije postali su aktualni naročito danas, kada se, uspostavom neovisne Republike Hrvatske, realnije mogu procijeniti međusobni katoličko-pravoslavni odnosi u dvije bivše jugoslavenske države, te objektivnije odgovoriti na pitanje kakav je bio stvarni položaj Katoličke crkve u Hrvata i Srpske pravoslavne crkve u dvije jugoslavenske države. S druge su strane radovi Janka Šimraka, Dragutina Nežića i, djelomično, Krunoslava Draganovića pokazali svu složenost procesa sklapanja unije Rimokatoličke crkve i pravoslavnih kršćana, pri čemu su, uz dogmatske i ekzeziološke razlike među crkvenim hijerarhijama, do izražaja došle i političke okolnosti koje su utjecale na uniju. Iz njihovih je istraživanja, koja su pokazala da je za bolje razumijevanje razloga uspjeha odnosno neuspjeha crkvene unije potrebno riješiti još čitav niz problema, na primjer, vezu između neprijateljskog ponašanja pravoslavne hijerarhije prema katolicima s istodobnim nastojanjima pravoslavnih predstavnika oko sjedinjenja s Rimom, vidljivo da će tek iscrpnija istraživanja spomenute problematike moći pobliže osvijetliti složene katoličko-pravoslavne odnose u Hrvatskoj i, šire gledano, na području jugoistočne Europe. Unutar tih istraživanja posebno bi mjesto svakako trebalo pripasti i znanstvenoj sintezi političkog, vjerskog i kulturnog djelovanja SPC-a na području Republike Hrvatske, koja bi obuhvaćala i sve navedene probleme u vezi s kojima postoje neslaganja znanstvenika, a čiji bi autori bili hrvatski znanstvenici.

S U M M A R Y

»DEPICTIONS OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH BY CROATIAN AND FOREIGN AUTHORS BETWEEN THE TWO WORLD WARS«

The author discusses the works by Croatian and foreign theologians and historians (Ivo Pilar, Alois Hudal, Janko Šimrak, Krunoslav Draganović, Fran Grivec and Dragutin Nežić) about the Serbian Orthodox Church which appeared in the inter-war period. These authors posed a series of questions which are still open for debate today. Pilar describes the Serbian orthodox Church as an institution which has an important role in the process of Serbian national integration. Hudal analyzes the reasons for the decline of Catholicism in the Balkans, discussing the negative consequences which befell the Roman Catholic Church in the Yugoslav Monarchy, which supported the expansion of the Serbian Orthodox Church. The works of Šimrak, Nežić, and Draganović deal with the complex process of attempting a union between the Roman Catholic Church and Orthodox Christians. The author mentions that these writers and their

works are not well known to the Croatian public, and that only during the 1980s was more intensive research undertaken by Croatian academics on the topic of the political and cultural activity of the Serbian Orthodox Church. The author concludes the article by suggesting that these works by Croatian and foreign historians and theologians can serve as the basis for further research on this topic.